

Wie deed het licht aan in Eindhoven?

*Het Eindhoven Masterplan (1954) en de machtsverhoudingen tussen Eindhoven
en Philips*

Figuur 1: Henk van Alphen, *Strijp S en omgeving*, 1950, Eindhoven in Beeld,
<https://www.eindhoveninbeeld.com/photodetail.php?id=51009>

Student Name: Tijs Hardam, 749217th@student.eur.nl

Student Number: 749217

Supervisor: Ben Wubs

Master Applied History
Workshop History of Creativity and Innovation
Erasmus School of History, Culture and Communication
Erasmus University Rotterdam

Master's Thesis
06-05-2025

1. Abstract

Wie deed het licht aan in de stad? Wie was de meest machthebbende partij in het Eindhoven van na de Tweede Wereldoorlog? Dit onderzoek richt zich op de totstandkoming van het 'Masterplan' tussen de gemeente Eindhoven en het bedrijf Philips in het jaar 1954. Met deze publiek-private samenwerking werd er een doorbraak geforceerd in de wederopbouw van de stad en kreeg de gemeente meer grip op de ontwikkeling van Eindhoven. Ook vond er een definitieve verschuiving plaats in de identiteit van de stad.

In het Masterplan werden afspraken gemaakt over de economische bezittingen van het bedrijf Philips. Als belangrijkste bedrijf in de stad had Philips een enorme concentratie aan land en middelen in zijn bezit die de verdere ontwikkeling van de stad in de weg stonden.¹ De publiek-private samenwerking, vormgegeven in het Masterplan, moest hier verandering in brengen.

Aan de hand van verschillende primaire (archief)bronnen is in dit onderzoek bekeken hoe dit Masterplan tot stand kwam en wat dit zegt over de naoorlogse politieke economie van Eindhoven. Hierin wordt gebruik gemaakt van theorieën uit de literatuur over (urbane) politieke economie en publiek-private samenwerking.

Uit het onderzoek blijkt dat de gemeente met deze vorm van publiek-private samenwerking een flinke verschuiving in de machtsverhoudingen wist te bewerkstelligen. De stad kon mede via het Masterplan een succesvolle wederopbouw tot stand brengen en een moderner stadscentrum bouwen. Eerdere geschiedschrijving heeft de rol van het Masterplan in de stedelijke ontwikkeling van Eindhoven onbesproken gelaten. Met dit onderzoek wordt zo een historiografisch gat opgevuld en een ander beeld geschetst van de rol van Philips in de totstandkoming van het hedendaagse Eindhoven.

Keywords: *Philips, Eindhoven, publiek-private samenwerking, stedelijke ontwikkeling, wederopbouw, politieke economie, urbane transformatie, stedelijke planning, machtsverhoudingen, grondpolitiek.*

¹ Frans Dekker. *Eindhoven, 1933-1945 : Kroniek van Nederlands Lichtstad in de Schaduw van Het Derde Rijk* (Haarlem: Onze Tijd/In de Knipscheer, 1982). 45.

Inhoud

1. Abstract.....	2
2. Introductie van het onderzoek	4
Onderzoeksvraag en subvragen.....	7
Hoofdvraag.....	8
Subvragen.....	8
Theoretisering	9
Literatuurbespreking – Urban Studies	14
Literatuurbespreking - Philips.....	18
Literatuurbespreking - Eindhoven	22
Academische en maatschappelijke relevantie	26
Bronmateriaal en onderzoeksmethoden	29
3. Eindhoven en Philips in context – De aanloop naar het Masterplan	32
In de aanloop naar de oorlog – 1891-1939	32
Na de Tweede Wereldoorlog – 1945-1954.....	38
4. Het Eindhoven Masterplan in de praktijk	42
5. Het Eindhoven Masterplan – conflicterende belangen?	50
6. Het Eindhoven Masterplan – uitvoering, conflict en oplossing.....	57
7. Het Eindhoven Masterplan – de verdeling van land	63
8. Conclusie - Het Eindhoven Masterplan – wie had de macht?	66
9. Bibliografie	70

2. Introductie van het onderzoek

*“Eindhoven is Philips, en Philips is Eindhoven.”*²

De Tweede Wereldoorlog is afgelopen en grote delen van Nederland liggen in puin. Bombardementen hebben de centra van verschillende steden ernstig beschadigd en er is een groot woningtekort ontstaan. Om hier verandering in te brengen wordt er door de landelijke overheid een Ministerie voor de Wederopbouw en Volkshuisvesting ingesteld.³ De staat gaat zo actief een rol spelen in het heropbouwen van het land. Ook breder in Europa leeft de gedachte dat de overheid een leidende rol moet gaan spelen in het naoorlogse wederopbouwproces en zich sterker moet gaan verankeren in de maatschappij.⁴

Niet op alle plekken is deze regie van de staat zo helder. Neem het voorbeeld van bedrijfsstad Eindhoven. Wie kijkt naar de stad Eindhoven kan niet om de enorme impact van het bedrijf Philips N.V. heen. Eindhoven is de plek waar Philips een eigen ministaat heeft opgebouwd, inclusief eigen infrastructuur, woningbouw en gezondheidszorg. Midden in de stad ligt dan ook geen traditioneel stadscentrum, maar het Philips bedrijfsdorp. Hier runt het bedrijf zelfs zijn eigen brandweer en hebben de publieke autoriteiten maar weinig grip op wat er gebeurt.⁵

Hoe moet de staat, in een stad waar een private partij zoveel macht heeft, de regie terugnemen? Welke middelen heeft een stadsbestuur om haar eigen positie te versterken? Tijdens de Duitse bezetting krijgt de stad verschillende bombardementen te verduren waarbij het centrum hard wordt getroffen. De gemeente staat voor een grote opgave. Naast de heropbouw van de verwoeste delen moet men grip krijgen op de bevolkingsgroei en een uitbreiding van de woningbouw realiseren.⁶ Ook wil de

² Thom Aussems en Hans Horsten, *Eindhoven* (Lecturis, 2022), 183.

³ James C. Kennedy, *Een beknopte geschiedenis van Nederland* (Prometheus, 2017), 219.

⁴ Eric Hobsbawm, *Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991* (Michael Joseph, 1994), 112.

⁵ A.W.M. Teulings, *Philips: Geschiedenis en Praktijk van een Wereldconcern*, (Van Gennep, 1976), 97.

⁶ J.M.P. van Oorschoot, *Eindhoven, een samenleving in verandering, deel 2 1920-1960* (Lecturis, 1982), 148.

gemeenteraad toewerken naar een moderner stadscentrum met ruimte voor winkels, recreatie en een groter stadhuisgebouw.⁷ Men wil breken met het imago van Eindhoven als een simpele industriestad en toewerken naar een centrum die meer wegheeft van Rotterdam en Amsterdam.

Om deze grootse plannen te realiseren moet het gemeentebestuur wel de enorme economische en sociale macht van Philips inperken. Er moet ruimte worden gemaakt voor nieuw initiatieven in de stad, waaronder die van de gemeente zelf. Het feit dat Philips een groot deel van het grondbezit in Eindhoven in handen heeft maakt dit moeilijk.⁸ Elke keer als de gemeente zich mengt in de stedenbouw lopen ze namelijk tegen de limieten van het bedrijf aan.

Met een 'Masterplan' wil de gemeente na de Tweede Wereldoorlog dan ook eindelijk de macht van Philips doorbreken.⁹ In dit plan kwamen verschillende economische afspraken te staan over de positie van Philips in Eindhoven. De onderhandelingen over dit Masterplan begonnen in 1946 en eindigen in 1954, alhoewel de uitvoering nog een korte nasleep zou krijgen.¹⁰

Wie naar het Eindhoven van vandaag de dag kijkt ziet een stad waar Philips nog maar een kleine industriële voetafdruk heeft en het stadsbestuur een grote rol speelt in de publieke ruimte.¹¹ Dit is een fundamentele breuk met de periode van voor de Tweede Wereldoorlog. Was het Masterplan deze kentering in de machtsverhoudingen? Of simpelweg een voortzetting van de vooroorlogse omstandigheden? Wie nam de regie in de totstandkoming van het Masterplan?

⁷ Notulen van de Geheime Vergadering van de Gemeenteraad, 1946-1949, Gemeentebestuur Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Eindhoven, 0.7.51., 10491, <https://proxy.archieven.nl/48/B7B693B36BE541D48A4495DA471080F8>.

⁸ J.J. Vriend, *Bouwen als sociale daad: 50 jaar woningbouw Philips* (Philips Eindhoven, 1962), 97.

⁹ Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw, Gemeentebestuur Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, 5689, 10491, <https://proxy.archieven.nl/48/B7B693B36BE541D48A4495DA471080F8>.

¹⁰ Zie verdere beroepsschriften van Philips in: Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw, Gemeentebestuur Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, 5692, 10491, <https://proxy.archieven.nl/48/B7B693B36BE541D48A4495DA471080F8>.

¹¹ Jan van Schagen, *Acht Eeuwen Eindhoven, Verhaal van een stad, Deel 2* (Frits Media, 2020), 102.

Dit onderzoek zal de totstandkoming en uitvoering van dit Masterplan bestuderen om tot nadere inzichten te komen over de machtsverhouding tussen de gemeente Eindhoven en het bedrijf Philips. Die verhouding zal in de context worden geplaatst van de bredere academische literatuur over publiek-private samenwerkingen.

Gezien er tot voor nu nog vrijwel niets geschreven is over de verhouding tussen de gemeente en Philips vult dit onderzoek een historiografisch gat op. Daarnaast kan het onderzoek ons maatschappelijk relevante lessen leren over publiek-private samenwerkingen en het beteugelen van de macht van het private kapitaal.

Onderzoeksvraag en subvragen

Om het Masterplan te bestuderen zal dit onderzoek vooral kijken naar de periode kort na de Tweede Wereldoorlog tot en met het einde van de jaren 50. Het Masterplan zelf werd ingestemd in 1954 waarna het tot uitvoering werd gebracht. De onderhandelingen hierover liepen tussen 1946 en 1954. Dit onderzoek zal zich primair focussen op een analyse van de primaire bronnen tussen 1945 en 1958.

Met deze periodisering kan zo de context van de politieke en economische situatie in Eindhoven voorafgaand aan de onderhandelingen worden meegenomen. Ook werd het Masterplan ingeleid door verschillende eerste aanzetten tot samenwerking. Er blijkt verder uit de gemeentestukken al dat de uitvoering van het Masterplan, onder andere vanwege beroepschriften vanuit Philips, een nasleep kende van zo'n vier tot vijf jaar.¹²

Binnen de bestaande historische literatuur zien we een beeld terug van een machtig Philips die Eindhoven vormgeeft naar haar eigen hand.¹³ In essentie is er in de geschreven secundaire bronnen nauwelijks een actieve rol weggelegd voor de gemeente of andere partijen. Philips functioneert hierin als de heerser die Eindhoven verder ontwikkelt op basis van de behoeften van verdere industriële expansie. Bevestigen de bronnen dit beeld van een sterk Philips en een zwakke gemeente? Of zien wij een sterke gemeente die in het bredere publieke belang haar wil weet op te leggen aan het bedrijf? Of geen van beide scenario's?

Om hier een antwoord op te vinden werkt dit onderzoek met de volgende hoofdvraag:

¹² Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw, 5691, 10491, Gemeentebestuur Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, <https://proxy.archieven.nl/48/B7B693B36BE541D48A4495DA471080F8>.

¹³ Bijvoorbeeld in Pieter Lakeman, *100 jaar Philips, de officiële biografie* (Lakeman Publishers, 1999), 92. Breder bespreek ik dit in mijn hoofdstuk "Literatuurbespreking - Philips".

Hoofdvraag

'Hoe zien we in de onderhandelingen, totstandkoming en uitvoering van het Eindhovense Masterplan (1954) de machtsverhoudingen tussen de gemeente Eindhoven en Philips terug?'

Deze machtsverhoudingen en de verdere afwikkeling van het Masterplan zullen worden bestudeerd aan de hand van de volgende subvragen:

Subvragen

- Welke doelstellingen stelden Philips en de Gemeente Eindhoven zich bij de totstandkoming van het Masterplan en in hoeverre werden deze doelstellingen verwezenlijkt?
- Welke conflicten ontstonden tussen Philips en de Gemeente Eindhoven tijdens de totstandkoming van het Masterplan en in wiens voordeel werden deze conflicten opgelost?
- Wat was de invloed van het Masterplan op de verschuivingen in grondbezit in de stad?

Elk van deze subvragen zal in een apart hoofdstuk een antwoord krijgen aan de hand van het relevante primaire en secundaire bronnenmateriaal. Verder zal er worden toegelicht welke historische ontwikkelingen Eindhoven tot het punt van het Masterplan brachten. Ook benoemt dit onderzoek in algemene zin de inhoud en totstandkoming van het Masterplan om de lezer van de nodige context te voorzien.

Theoretisering

Het Masterplan uit 1954 betrof een akkoord tussen de gemeente en Philips over economische zaken. Zoals eerder gesteld had dit plan als doel om de grip van de gemeente op de stedelijke ontwikkeling te vergroten.¹⁴ Het belangrijkste onderdeel van het plan bestond uit een grootschalige ruil van grond tussen Philips en de gemeente. Ook verschillende onteigeningen en bestemmingsplannen maakten het Masterplan tot een uitgebreid document. Later in dit onderzoek zal in detail worden ingegaan op de inhoud van het plan, maar voor nu volstaat het om het Masterplan te beschrijven als een akkoord dat vooral afspraken van economische aard vastlegde.

Dergelijke akkoorden, waarbij een overheidsinstelling en een private partij samenwerken om bepaalde doelen te bereiken, worden in de academische literatuur een 'publiek-private samenwerking' genoemd. In de rest van dit onderzoek zal deze type samenwerking worden geduid met de afkorting 'PPS'. Deze term dekt niet alleen gezamenlijke akkoorden om veranderingen aan te brengen in een stad, maar ook bijvoorbeeld het uitbesteden van bepaalde overheidsdiensten. Klijn en Teisman definiëren PPS vrij breed als:

'Min of meer duurzame samenwerkingen tussen publieke en private actoren waarin gemeenschappelijke producten en/of diensten worden ontwikkeld en waarin risico's, kosten en opbrengsten worden gedeeld'¹⁵

Een PPS ontstaat vanuit een behoefte aan beide kanten. Hierbij streven publieke instellingen veelal politieke of budgettaire doelen na, terwijl private bedrijven winstmaximalisatie nastreven. Specifiek de doelen van beide partijen inzake het Masterplan zullen in een later hoofdstuk breder worden toegelicht.

¹⁴ Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw, 5691, 10489, Gemeentebestuur Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, <https://proxy.archieven.nl/48/B7B693B36BE541D48A4495DA471080F8>.

¹⁵ Erik-Hans Klijn en Geert R. Teisman, "Governing Public-Private Partnerships: Analysing and Managing the Processes and Institutional Characteristics of Public-Private Partnerships," in *Public-Private Partnerships: Theory and Practice in International Perspective*, ed. Stephen P. Osborne (Routledge, 2000), 114.

Overheden, specifiek lokale overheden, moeten vaak met weinig middelen veel verschillende sociale problemen aanpakken. Daarnaast hebben zij te maken met invloedrijke maatschappelijke organisaties en het electoraat die hun eigen eisen aan de gemeente stellen. Vaak ontstaan PPS dan ook vanwege een gebrek bij de publieke instelling. Een (lokale) overheid wil een bepaald doel realiseren maar heeft niet de middelen om dit te doen, waardoor zij genoodzaakt zijn zich tot het bedrijfsleven te wenden.¹⁶

In de casus van het Masterplan kan het gebrek van de gemeente in deze kwestie gedefinieerd worden als een gebrek aan zeggenschap over de economische inrichting van Eindhoven. Door het feit dat Philips enorme hoeveelheden grond en middelen in bezit nam in de regio Eindhoven ontstonden er voor de gemeente verschillende problemen.

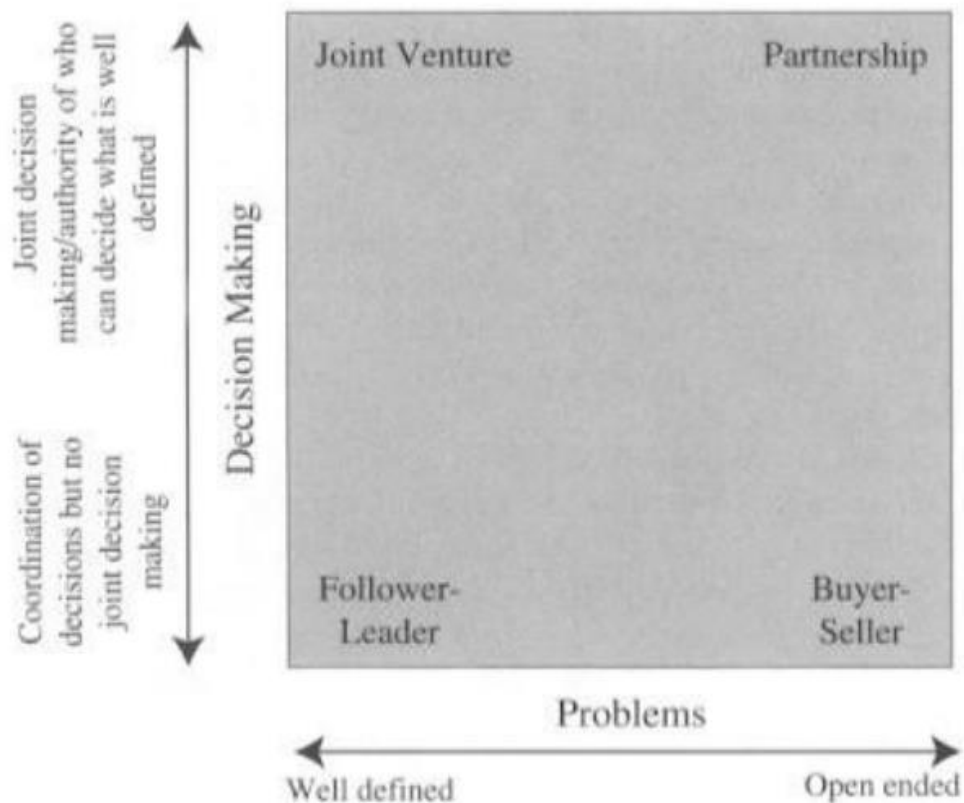
Zo had het bijvoorbeeld geen grip op de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad, omdat Philips hierin vaak zonder coördinatie initiatieven nam of het de gemeente verbood op Philipsgrond dingen te ontwikkelen.¹⁷ Een PPS, in de vorm van een Masterplanakkoord en de daaraan verbonden wederzijdse verplichtingen, wist voor de gemeente een uitweg te bieden. De gemeente had hierin als doel om met deze samenwerking de binnenstad van Eindhoven te moderniseren en het land in de omgeving onder controle te krijgen.

Om een koppeling te maken tussen de praktijk van het Masterplan en de bestaande theoretische literatuur is het belangrijk om dit plan via de PPS literatuur te duiden. In dit kader onderscheiden de onderzoekers Schaeffer en Loveridge verschillende typen PPS.¹⁸ Hierbij maken ze een onderscheid op basis van wie het initiatief neemt in de samenwerking, hoe ongedefinieerd de deelnemende partijen zijn en hoe lang de samenwerking voortduurt.

¹⁶ Erik-Hans Klijn en Mark J.W. van Twist, "Publiek-private samenwerking in Nederland: Overzicht van theorie en praktijk," *M & O: Tijdschrift voor Management en Organisatie* 3, no. 4 (2007), 156.

¹⁷ Piet Beekman, *Eindhoven Stadsontwikkeling 1900-1960* (Mierlo: Beekman, 1982), 127.

¹⁸ Peter V. Schaeffer en Scott Loveridge, "Toward an Understanding of Types of Public-Private Cooperation," *Public Performance & Management Review* 26, no. 2 (2002): 169–89.

Op basis van hun categorisering kan het Masterplan van 1954 getypeerd worden als een 'joint venture'. Immers was het duidelijk wie de deelnemers waren (de gemeente en Philips) en was er ook sprake van gezamenlijke besluitvorming in een uitgebreid onderhandelingsproces. Een joint venture onderscheidt zich van een 'partnership' voornamelijk in zijn lengte. Waarbij andere vormen van PPS worden gevormd voor de lange termijn draaien joint ventures meer om tijdelijke samenwerkingen om specifieke doelen te bereiken. De gemeente bleef keer op keer in het proces benadrukken dat het om een tijdelijk akkoord ging en niet op de lange termijn vast wilde zitten aan allerlei verplichtingen tegenover Philips.¹⁹ Het ligt dan ook voor de hand om het Masterplan te definiëren als een joint venture.

¹⁹ Onderlinge correspondentie in archiefmap over briefwisselingen in: Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw, Gemeentebestuur Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, 10491, 5692, <https://proxy.archieven.nl/48/BBC7C07B86B9461E8BA80AE5D56DC8FC>

De naam joint venture zou kunnen impliceren dat er sprake is van een harmonieus, gezamenlijk project. In de praktijk pakt dit vaak anders uit en ontstaan er conflicten tijdens de samenwerking. Deze conflicten draaien veelal om de financiële gevolgen van een PPS waarbij een van beide partijen benadeeld wordt.

Over het Masterplan kunnen we stellen dat het een vorm van PPS was (joint venture), een gegeven tijdsperiode besloeg (1946-1954) en er verschillende belangen speelden bij beide partijen. Het algemene doel was de wederopbouw van de stad en het komen tot een overeenkomst over de verdeling van economische zeggenschap in de stad. Hierbij stond vooral het grootschalige landbezit van Philips centraal.

PPS-constructies die draaien om (grond)bezit en zakenkwesties brengen specifieke risico's met zich mee. Waar bij reguliere PPS-overeenkomsten al het gevaar bestaat dat één partij aanzienlijk meer macht heeft en daardoor haar wil kan opleggen, geldt dat des te sterker bij zogenoemde joint ventures rondom grondbezit. De partij die over het bezit en de financiële middelen beschikt, heeft automatisch een aanzienlijk overwicht.

In de PPS-literatuur wordt vaak benadrukt dat bezit en kapitaal de machtspositie van een partij aanzienlijk meer versterken binnen dergelijke samenwerkingen.²⁰²¹ Bezit en kapitaal zijn in onze huidige kapitalistische maatschappij namelijk veel makkelijker in invloed of macht om te zetten dan bijvoorbeeld politiek kapitaal, wat betekend dat ze in deze overeenkomsten ook een grotere waarde vertegenwoordigen. Om bepaalde publieke doelen te bereiken, zoals het ontwikkelen van de woningbouw of het vergroten van de belastinginkomsten, zijn gemeenten ook afhankelijk van het vele eigendom die private partijen met zich meebrengen.

²⁰ Liu, Lucia Xiaoyan, Stewart Clegg, en Julien Pollack. Power Relations in the Finance of Infrastructure Public-Private Partnership Projects. *International Journal of Project Management*, 40, no. 7 (2022), 725–740.

²¹ Voor het risico op wederzijdse 'plunder' in reguliere PPS constructies die niet over (land)bezit gaan zie: G.M.A. van der Heijden, C.L.B. Kocken, and N.F. van Manen, *Publiek-private samenwerking: risico's en regulering* (Den Haag: Ministerie van VROM, 2000), 45.

Het resultaat is vaak dat de minder bezittende partij in een PPS flink moet inleveren. In het geval van het Masterplan kunnen we dus deels op basis van huidige wetenschappelijke literatuur over PPS verwachten dat de gemeente al op een achterstand zal staan tegenover Philips. De meerderheid van de literatuur rondom dit onderwerp ondersteunt dit meer sceptische beeld en het gevaar van private overmacht komt ook uitgebreid terug in Nederlandse besprekingen van PPS.²²

Als het aankomt op de verschillende belangen zijn die op voorhand vrij simpel uit te tekenen. Philips streefde als privaat bedrijf, in handen van aandeelhouders, vooral naar winstmaximalisatie, zo gunstig mogelijke financiële voorwaarden en een zo beperkt mogelijke inperking van hun greep op de stadsplanning.²³ De gemeente was bezig met een breder plan van wederopbouw en had verschillende politieke ambities waarin zij verantwoording moest afleggen aan kiezers.²⁴ Dat het hier gaat om een deels stedenbouwkundige kwestie brengt dit onderzoek ook in verbondenheid met het onderzoeksveld van 'Urban Studies'.

²² M. van den Hurk and S. Verweij, 'Reflectie op PPS-onderzoek in Nederland,' *Rooilijn* 50, no. 2 (2017): 136.

²³ Zie correspondentie in Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw, 5691, 10490, Gemeentebestuur Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, <https://proxy.archieven.nl/48/A211B66F0B2249A9A3062C5FC8995B5F>

²⁴ Gemeenteraad, Vergaderingen Geheime Notulen 1946-1949, 4074, 10491, Gemeentebestuur Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, <https://proxy.archieven.nl/48/A211B66F0B2249A9A3062C5FC8995B5F>.

Literatuurbespreking – Urban Studies

Een PPS zoals het Masterplan raakt aan het onderzoeksveld van 'Urban Studies' en de daaraan verbonden literatuur is dan ook van interesse voor deze scriptie. De 'Urban Studies' kijken immers naar het stedelijke, het bestuderen van de stad. Dit is een invalshoek waarbij er vanuit wetenschappelijk oogpunt gekeken wordt naar stedelijke ontwikkelingen.²⁵ 'Het onderzoeksveld draait hierbij om het bestuderen van de stad als economische, politieke en sociale entiteit.'²⁶

Dit betekent dat een stad bestudeerd moet worden als meer dan enkel een verzameling inwoners en gebouwen. Een stad wordt gemaakt en ontwikkeld door verschillende maatschappelijke actoren die vaak andere belangen hebben en met elkaar in conflict zijn. De machtsverdeling tussen verschillende actoren bepaald hoe een plek als Eindhoven zich ontwikkelt en welke keuzes er gemaakt worden in het kader van bijvoorbeeld de verdeling van gemeentegelden of de organisatie van een wijk.²⁷

PPS, zoals het Masterplan tussen Eindhoven en Philips, worden vaak gebruikt door overheden of bedrijven om dit proces te mediëren.²⁸ Door formeel zaken vast te leggen voorkomen actoren zo dat de belangen van één van de verschillende kampen gaat overheersen. Deze samenwerkingen kunnen verscheidene vormen aannemen, zoals bijvoorbeeld akkoorden over de inrichting van de stad of afspraken over het privaat regelen van bepaalde voorzieningen.²⁹ De rechtsgeldigheid die vaak is verbonden aan PPS initiatieven betekent dat geen van beide partijen zomaar af kan wijken van de gemaakte afspraken en de balans in principe bewaakt blijft.³⁰

Theoretisch gezien dienen PPS dus als middel om de belangen van de staat en het

²⁵ "Urban Studies," in *Encyclopedia of Urban Studies*, ed. Ray Hutchison (Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, Inc., 2010), 931–935.

²⁶ Michael Storper en Allen J Scott. "Current Debates in Urban Theory: A Critical Assessment." *Urban Studies* 53, no. 6 (2016), 1114–36.

²⁷ Castells, Manuel. *The Urban Question: A Marxist Approach*. Vertaald door Alan Sheridan. London: Edward Arnold, 1977, 253.

²⁸ Graeme A. Hodge en Carsten Greve, *The Logic of Public-Private Partnerships: The Enduring Interdependency of Politics and Markets* (Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2019), 191.

²⁹ Jon Pierre, "Local Industrial Partnerships: Exploring the Logics of Public-Private Partnerships," in *Partnerships in Urban Governance*, ed. Jon Pierre (London: Palgrave Macmillan, 1998), 124-146.

³⁰ In de praktijk blijkt dit moeilijker, zie ook hoofdstuk later in dit onderzoek de bezwaarschriften van Philips die achteraf nog ingediend werden.

bedrijfsleven, die soms nog wel eens uit elkaar lopen, samen te brengen in een akkoord.

Een deel van het Urban Studies onderzoeksveld schetst een meer sceptische visie op PPS. Deze stroming stelt dat PPS juist ontstaan uit de belangen van privaat kapitaal. Bedrijven dringen deze samenwerkingen op aan lokale overheden om meer winst te maken of te profiteren van publieke middelen. Hierbij zijn deze constructies vaak enkel een manier voor bedrijven om hun al bestaande macht over een (lokale overheid) uit te breiden en pakken de samenwerkingen vooral in hun voordeel uit.³¹ Ondanks dat er in de praktijk dan een formele gelijkwaardigheid aanwezig is, komt deze niet tot zijn recht omdat de macht van het private kapitaal toch altijd het meeste telt.

Deze machtspositie kan bestendig worden omdat het bedrijfsleven, door hun bezit over cruciale economische productiemiddelen in de stad, de gemeente in een afhankelijkheidspositie weet te dringen.³² Enige nuance hierin is dat deze absolute machtspositie deels tegengewerkt kan worden door factoren zoals charismatische politici of specifieke regionale omstandigheden.³³

In een studie van de stedelijke heropbouw na de Tweede Wereldoorlog in Utrecht en Amsterdam ziet Verlaan een dergelijke machtspositie van de private sector in PPS terug.³⁴ Zelfs in het tijdperk van na de Tweede Wereldoorlog, een moment waar volgens hem meer Keynesiaanse ideeën opkwamen, bleven volgens hem lokale overheden enorm afhankelijk van private partijen en waren het laatstgenoemden die de toon zetten. Deze studie van verschillende Nederlandse casussen biedt niet veel hoop voor

³¹ Bijvoorbeeld in Gregory D. Squires, ed., *Unequal Partnerships: The Political Economy of Urban Redevelopment in Postwar America* (Rutgers University Press, 1989), 191, waarin verschillende casussen naar voren komen van hoe de private sector deze samenwerkingen opdringt.

³² Adam Przeworski and Michael Wallerstein, "Structural Dependence of the State on Capital," *The American Political Science Review* 82, no. 1 (1988): 15.

³³ Harvey Molotch, "Strategies and Constraints of Growth Elites," in *Business Elites and Urban Development: Case Studies and Critical Perspectives*, ed. Scott Cummings (Albany: State University of New York Press, 1988), 30.

³⁴ T. Verlaan, "Vreemde Bedgenoten: Publiek-Private Samenwerking in de Nederlandse Ruimtelijke Ordening 1950-1980," *Sociologie* 15, no. 3 (2019): 350.

de rol van de gemeente in het Masterplan en voorspelt een veel machtigere rol voor Philips.

Andere urbane theoretici zien PPS juist als constructies die, onder de meeste omstandigheden, uitdraaien in het voordeel van alle betrokkenen.³⁵ Denk daarbij aan het faciliteren van kwalitatieve woningbouw of het versterken van de lokale economie.³⁶ Het initiatief voor PPS komt volgens deze interpretatie dan ook sneller vanuit de overheid dan vanuit het bedrijfsleven. Juist de publieke sector heeft baat bij het afsluiten van dergelijke samenwerkingen omdat het het bedrijfsleven binnenboord houdt en ongeremde private expansie in goede banen leidt. Uit de meerderheid van het hedendaagse onderzoek lijkt te blijken dat vooral de private sector haar voordeel haalt uit deze samenwerkingen en zijn stempel weet te drukken op de overeenkomsten.³⁷

Een PPS als het Masterplanakkoord van 1954 kan zo vanuit verschillende invalshoeken worden bekeken. Het kan grotendeels een manier van Philips zijn geweest om grotere private invloed voor zichzelf te verwerven. Gezien het bedrijf een zeer grote machtspositie had in de stad is het moeilijk voor te stellen dat zij deze via een simpel gemeenteraadsakkoord deels zou afstaan. Het Masterplan kan, vanuit een meer optimistische kijk, ook een middel zijn geweest voor de gemeente om de regie terug te pakken over Eindhoven. Andere scenario's, waarin de gemeente wel probeerde om met het Masterplan meer invloed te krijgen maar hierin niet slaagde zijn natuurlijk ook denkbaar.

-

Tegelijkertijd is er in het geval van het Masterplan sprake van een vrij specifieke soort PPS in de vorm van een 'joint venture'. In de Nederlandse literatuur is er praktisch

³⁵ Subramanian Rangan, Ramina Samii, en Luk N. Van Wassenhove, "Constructive Partnerships: When Alliances between Private Firms en Public Actors Can Enable Creative Strategies," *The Academy of Management Review* 31, no. 3 (2006): 740.

³⁶ Stefan Verweij, *De meerwaarde van Publiek-Private Samenwerking: Een vergelijkende analyse van Nederlandse infrastructuurprojecten* (Boom uitgevers, 2023), 121.

³⁷ Graeme A. Hodge and Carsten Greve, *The Challenge of Public-Private Partnerships: Learning from International Experience* (Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2005), 10–12.

geen onderzoek gedaan naar hoe deze vorm van PPS in de praktijk positieve of negatieve effecten heeft of bepaalde machtsverhoudingen reflecteert.³⁸ Ook de vorm van ruilverkaveling, waarbij er via een rekening-courantverhouding vele landdeals worden afgesproken, is niet echt terug te vinden in de literatuur over PPS.

³⁸ M. Van den Hurk and S. Verweij, "Reflectie op PPS-onderzoek in Nederland," *Rooilijn* 50, no. 2 (2017): 134-139.

Literatuurbespreking - Philips

Over het bedrijf Philips is door verschillende auteurs al veel geschreven. Drie werken die hierin specifiek schrijven over de periode rondom het Masterplan zijn I.J. Blanken in zijn derde, vierde en vijfde deel over de geschiedenis van Philips.³⁹ Deze delen zijn een voortzetting van twee eerdere historische delen over het bedrijf van de bedrijfshistoricus Heerding.⁴⁰

Door de drie delen van Blanken wordt een beeld geschetst van Philips als een bedrijf met een ongekeende expansiedrang in zowel binnen- als buitenland. Dit wordt onderbouwd met (bruikbare) cijfers die ook tonen hoe in de regio Eindhoven zelf de bedrijfsleiding een enorm beslag op stadgrond moest leggen om te voorzien in de constante uitbreidingen. Specifiek op het Masterplan wordt niet ingegaan, maar beide delen bieden informatie over de eisen die Philips stelde aan zijn omgeving, hetgeen verband houdt met de noodzaak voor het Masterplan.

De boeken van zowel Heerding als Blanken nemen qua uitgangspunt echt het bedrijf en perspectief van Philips zelf. Dit betekent dat de auteurs zich beperken tot een vooral beschrijvende manier van geschiedschrijving vanuit het perspectief van de eigenaren. Daarbij staat centraal hoe de bedrijfsleiding zich door verschillende nationale en internationale uitdagingen wist te worstelen en (in ieder geval tot de

³⁹ I.J. Blanken "Geschiedenis van Philips Electronics N.V., De ontwikkeling van de N.V. Philip's Gloeilampenfabrieken tot elektrotechnisch concern, deel 3." (Proefschrift, Rijksuniversiteit Leiden, 1992), I.J. Blanken, *Onder Duits Beheer, deel 4* (1997, Drukkerij Lecturis), Geschiedenis van Philips Electronics N.V., I.J. Blanken, *Een Industriële Wereldfederatie, deel 5* (Europese Bibliotheek, 2002) *Geschiedenis van de N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken*.

⁴⁰ A. Heerding, Het ontstaan van de Nederlandse gloeilampenindustrie, deel 1 (Nijhoff, 1980), Geschiedenis van Philips Electronics N.V., A. Heerding, Een onderneming van vele markten thuis, deel 2 (Nijhoff, 1986), Geschiedenis van Philips Electronics N.V.

reikwijdte van het onderzoek, 1970) een blijvende economische aanwezigheid in de stad wist te behouden.

De buitenwereld (bijvoorbeeld in de vorm van de relatie tot de gemeente, de arbeidersbeweging) komt eigenlijk enkel als actieve deelnemer in het verhaal wanneer Blanken ingaat op de verschillende dwangmiddelen die de Duitse bezetter inzette om het bedrijf onder controle te krijgen. Deze focus op Philips is niet vreemd als we in acht nemen dat Heerding zijn eerste twee werken schreef in opdracht van Philips en Blanken grotendeels ditzelfde project qua stijl heeft gecontinueerd. Qua positionering zal dit onderzoek voortbouwen op het werk van Blanken en Heerding door, in tegenstelling tot hun methodologie, de onderlinge afhankelijkheid tussen de gemeente en Philips via de lens van het Masterplan te bestuderen.

In het werk van de marxistische academicus Teulings over Philips, dat deels is geschreven als reactie op de serie van Blanken en Heerding, is hij een van de weinige auteurs die expliciet ideologisch stelling neemt in de geschiedschrijving over het bedrijf. Teulings bekritiseert de eerdere studies van Blanken en Heerding omdat zij volgens hem te weinig aandacht besteden aan de machtspositie die Philips innam ten opzichte van de overheid, haar werknemers en de bredere samenleving. Hij beschrijft Philips als een bedrijf dat sterk gericht is op winstmaximalisatie en dat invloed probeert uit te oefenen op de structuren in haar omgeving.

In zijn analyse komt de relatie met de gemeente vooral naar voren als een voorbeeld van hoe publieke instanties in de praktijk als verlengstuk van het bedrijfsbelang opereren.⁴¹ Hierin komt het idee dat de gemeente zelf ook autonoom kan handelen, bijvoorbeeld door het lanceren van een Masterplaninitiatief, niet voor. Dit vloeit voort uit de marxistische achtergrond van Teulings waarin overheidsinstellingen simpelweg uitvoeren wat het private kapitaal van hen vraagt. Deze (absolute) macht van het bedrijfsleven kent parallellen met de sceptische invalshoek die we terugzien in veel van de PPS literatuur.

⁴¹ A.W.M. Teulings, *Philips: Geschiedenis en Praktijk van een Wereldconcern*, (Van Gennep, 1976)

Alhoewel de meerderheid van de mensen die over Philips hebben geschreven geen marxisten zijn is wel te constateren dat deze zienswijze op veel vlakken door de bestaande literatuur is overgenomen. Ook in veel journalistieke stukken over de relatie tussen Eindhoven en Philips komt het beeld terug dat de gemeente simpelweg een uitvoerend orgaan van de Philipsfamilie zou zijn geweest.⁴² Het bestuderen van de casus van het Masterplan kan naar mijn mening een genuanceerder beeld van de situatie schetsen.

Wat betreft meer neutrale, academische analyses over het bedrijf Philips is een werk uit 1992 van waarde om te benoemen. Dit is S. Stoop zijn bedrijfshistorische onderzoek naar de sociale politiek van verschillende bedrijven.⁴³ Hierin wordt besproken hoe Philips, bij gebrek aan een optredende gemeente, zich genoodzaakt zag om zelf een hele reeks sociale voorzieningen uit te bouwen.

Specifiek de woningbouwprojecten worden beschreven, die ook op een vergelijkbare manier door Vriend in *Bouwen als Sociale daad* uiteen worden gezet.⁴⁴ Philips wordt in beide werken gekarakteriseerd als een bedrijf die de eigen omgeving gebruikte voor het bedrijfsbelang. Dit zorgde er voor dat zelfs nog tot in de late jaren 60 en 70 het bedrijf kon beschikken over grote stukken grond in de regio.

Relevant om te benoemen is dat in Stoop zijn werk wordt benoemd dat de wederopbouwplannen van de gemeente hinder ondervonden door het bedrijf. Deze korte opmerking was een van de aanleidingen voor mij om deze zaak verder uit te zoeken. Het Masterplan wordt door Stoop kort benoemd maar verder niet van een analyse voorzien. Uit dit boek zijn wel een hele reeks statistieken en feiten te halen die bruikbaar zijn voor mijn onderzoek, zoals context over de voorzieningen in de stad die Philips voor zichzelf bouwde en cijfers over het aantal woningen in bezit van het bedrijf.

⁴² Redactie Eindhovens Dagblad, "Eindhoven was niks zonder Philips," Eindhovens Dagblad, 2 april 2008, <https://www.ed.nl/mening/eindhoven-was-niks-zonder-philips~ad35f0e4/>

⁴³ Sjef Stoop, "De Sociale Fabriek, Sociale politiek bij Philips Eindhoven, Bayer Leverkusen en Hoogovens Ijmuiden" (Proefschrift, Rijksuniversiteit Utrecht, 1992).

⁴⁴ J.J. Vriend, *Bouwen als sociale daad: 50 jaar woningbouw Philips* (Philips Eindhoven, 1962).

Binnenin de literatuur over Philips zijn er, ondanks dat er auteurs vanuit verschillende invalshoeken het bedrijf hebben bestudeerd, vooral veel gelijkenissen terug te zien. De bestaande academische literatuur bekijkt Philips vooral vanuit het oogpunt van het bedrijf zelf. Het bedrijf wordt niet zozeer in een context geplaatst van samenwerkingen met andere organisaties of instituties. Het Masterplan uit 1954 komt enkel kort ter sprake in Stoop zijn werk over de sociale politiek van het bedrijf en, zo ontdekte ik pas een stuk later, in een vrij obscure tekst over de stedelijke ontwikkeling van Eindhoven geschreven door de historicus Beekman.

Met uitzondering van het werk van Teulings, wat zich als werk afzet tegen het gangbare narratief over Philips, is er niet een waarneembaar academisch debat binnen de historiografie over het bedrijf. Over de jaren van het Masterplan (1945-1954) schetst de literatuur vooral een beeld van continuïteit. Eigenlijk alle werken concluderen dat Philips na de Tweede Wereldoorlog zijn plannen op een vergelijkbare manier voortzette en constateren geen verschuivingen in de machtspositie van het bedrijf.

Literatuurbespreking - Eindhoven

Het eerste tweedelige historische werk over de stad Eindhoven is Van Oorschot zijn “Eindhoven, een samenleving in verandering”.⁴⁵ Deze tweedelige serie, geschreven in opdracht van het gemeentebestuur, dekt de periode 1810-1960. Hierbij wordt er thematisch (gezondheidszorg, gemeentebestuur, demografische ontwikkeling) een historische beschrijving gegeven van de ontwikkeling van de regio rondom Eindhoven en de stad Eindhoven specifiek.

Deze serie is van waarde voor mijn onderzoeksscriptie omdat het in detail ingaat op de historische ontwikkelingen die ten grondslag lagen aan het Masterplan. De stad Eindhoven was uit zijn voegen gegroeid, eerdere woningbouwplannen waren gefaald en de demografische ontwikkelingen wezen enkel opwaarts. Naast deze zaken gaat Van Oorschot in op hoe het gemeentebestuur in de periode na de Eerste Wereldoorlog zich steeds meer ging manifesteren als een daadwerkelijke macht in de stad. Volgens hem begon daarbij Philips steeds meer een “obstakel” te vormen voor de verdere stedelijke ontwikkeling van de stad.⁴⁶

Uit Van Oorschot zijn werk wordt echter niet duidelijk waarom Philips specifiek een obstakel vormde en hoe dit zich uitte in de wederzijdse relatie tot de gemeente. Zorgde dit bijvoorbeeld voor conflicten? Welke stappen probeerde de gemeente te zetten om toch zijn bestuur in de stad te laten gelden? De twee werken van Van Oorschot functioneren vooral als algemeen naslagwerk en waren ook als zodanig bedoeld.

⁴⁵ J.M.P. van Oorschot, *Eindhoven, een samenleving in verandering, deel 1 1810-1920* (Lecturis, 1982).
J.M.P. van Oorschot, *Eindhoven, een samenleving in verandering, deel 2 1920-1960* (Lecturis, 1982).

⁴⁶ J.M.P. van Oorschot, *Eindhoven, een samenleving in verandering, deel 2 1920-1960* (Lecturis, 1982).

Daar waar Van Oorschot weinig ingaat op stedelijk conflict zien we in Dekker zijn boek over de jaren van voor de Tweede Wereldoorlog een stad terug vol geweld en autoritaire politiek.⁴⁷ Zijn boek schetst het beeld van een stad waar Philips enorm veel invloed heeft en, in samenwerking met het gemeentelijke bestuur, links activisme de kop indrukt. Kenmerkend voor Dekker zijn werk is dat het moet dienen als historiografische interventie tegen de meer rooskleurige visies op de stad Eindhoven.

Hierin schetst hij het beeld van de gemeente als simpelweg een uitvoerend orgaan van de meer conservatief-rechts georiënteerde flank van het bedrijfsleven. Hoe deze beïnvloeding in de praktijk tot stand kwam (omkoping, lobbyconstructies, controle over economische sectoren van de stad) is geheel niet op te maken uit Dekker zijn boek. Het ontbreekt dan ook vooral in zijn karakter als amateurhistorisch werk aan (eventueel) toegang tot cruciaal bronmateriaal of een meer diepgravende kijk op hoe die hechte band tussen de gemeente en Philips tot stand kwam.

In hetzelfde jaar als dat Dekker zijn boek uitkwam werd er ook een heel ander soort boek over het onderwerp Philips geschreven. Namelijk een boek in het kader van de cartografische geschiedschrijving. In 1982 publiceert de historicus Beekman een boek over de stadsuitbreiding van Eindhoven (1900-1960) met veel cartografisch bronmateriaal. Eenzelfde cartografische benadering is terug te zien in een ander werk als de Historische Atlas van Eindhoven.⁴⁸⁴⁹ Deze twee werken bieden een hele reeks aan contextueel materiaal die benut kan worden om meer te weten te komen over de expansie(plannen) van de stad maar bieden geen tot weinig duiding van de politieke context van deze cartografische verschuivingen. Vooral het willen bieden van een overzichtelijk naslagwerk staat centraal.

⁴⁷ Frans Dekkers, *Eindhoven, 1933-1945: Kroniek van Nederlands Lichtstad in de Schaduw van Het Derde Rijk* (Onze Tijd/In de Knipscheer, 1982).

⁴⁸ Piet Beekman, *Eindhoven Stadsontwikkeling 1900-1960* (Mierlo: Beekman, 1982).

⁴⁹ Jaap Evert Abrahamse et al., *Historische Atlas van Eindhoven: Van Brabants Marktstadje Tot Centrum van de Brainport-Regio*, ed. Ernst van Raaij (Uitgeverij THOTH, 2021).

In Kantelberg zijn *Wonder van Eindhoven* ligt de focus niet zozeer op het bieden van een naslagwerk maar meer het tonen van wat de stad allemaal heeft bereikt sinds het prille begin.⁵⁰ Het doel is te laten zien wat Eindhoven economisch, cultureel en sociaal allemaal heeft voortgebracht. Deze lofzang op de stad is vooral verhalend geschreven en heeft als rode draad door het boek de actieve inmenging van Philips in het succes van Eindhoven.

Daarin herhaalt de schrijver het idee dat Eindhoven eigenlijk simpelweg, van begin tot eind, een Philipsstad is gebleven. Dit wordt benoemd door bijvoorbeeld te benadrukken dat het blijvende succes van de stad te verklaren is door de stempel van Philips, met een blijvende Brainportinfrastructuur als resultaat. Het boek schetst een beeld van de stad als grotendeels conflictloos, met uitzondering van de aanslagen van de Rode Jeugd in de jaren 70. In *100 jaar Philips* van Lakeman vinden wij een vrijwel identieke manier van schrijven over Eindhoven, waarbij de geschiedenis van de stad eigenlijk enkel besproken wordt in een verweven relatie met die van Philips.⁵¹

Tot slot is er recentelijk een tweedelige serie over de geschiedenis van Eindhoven uitgekomen van twee Eindhovense journalisten.⁵² In het eerste deel wordt in 958 pagina's de geschiedenis van Eindhoven doorgelopen met een focus op de algemene stedenbouwkundige en economische ontwikkeling van de stad. Het tweede deel duikt meer de diepte in en biedt voor elk besproken tijdvak (1815-1891, 1891-1940, 1940-1945, 1945-1993, 1994-2020) een duiding van hoe de stad er in elk tijdvak economisch, sociaal en politiek voor stond en welke uitdagingen de stad Eindhoven mee om moest gaan.

Beide delen zijn van grote waarde voor dit onderzoek niet enkel door de weelde aan informatie die over de stad wordt gegeven (demografische cijfers, politieke context, duiding van de invloed van Philips in Eindhoven) maar ook omdat Aussems en Horsten

⁵⁰ Arno Kantelberg, *Het Wonder van Eindhoven: Reizen Door de Geschiedenis van de Lichtstad* (Podium, 2013).

⁵¹ Pieter Lakeman, *100 jaar Philips, de officiële biografie* (Lakeman Publishers, 1999).

⁵² Thom Aussems en Hans Horsten. *Eindhoven* (Lecturis, 2021), Thom Aussems en Hans Horsten, *Eindhoven (deel 2), Transformaties zonder blauwdruk* (Lecturis, 2021).

in beide delen ingaan op de stedenbouwkundige plannen van het stadsbestuur. Hierdoor schept deze tweedelige serie helderheid over eerdere plannen om de stad uit te breiden en als gemeentebestuur meer grip te krijgen op de stadsontwikkeling, hetgeen relevant is voor de context van het Masterplan. Dit voorziet de onderzoeksscriptie van cruciale context om te begrijpen hoe de gemeente überhaupt in de positie kwam om in overleg te gaan met Philips over de herinrichting van de stad.

Naast al deze bruikbare informatie is de tweedelige serie van waarde voor mijn onderzoek omdat er in beide delen voorbeelden worden genoemd van conflicten tussen het gemeentebestuur en Philips. Dit ging dan veelal om wie de definitieve stem had in de ontwikkeling van de stad. Zo wordt er ingegaan op conflicten over bouwsubsidies in 1917 en onenigheid tussen beide partijen over de aanleg van het vliegveld Welschap in 1932.

Vergelijkbaar met de geschiedschrijving over Philips kunnen we concluderen dat het merendeel van de geschiedschrijving over de stad Eindhoven vooral beschrijvend van aard is. Er worden niet specifiek academische analyses of theorieën losgelaten op de stadsgeschiedenis maar men is meer bezig met het bieden van naslagwerken voor mensen die geïnteresseerd zijn in Eindhoven.

Interessant is dat alle werken, met wellicht die van Van Oorschot als enige uitzondering, Eindhoven schetsen als stad waarin Philips, goedschiks of kwaadschiks, een absolute machtspositie had. Tegelijkertijd wordt er in de literatuur geen verklaring gegeven waarom dat nu niet meer zo het geval is. Hierbij bedoel ik niet te suggereren dat de betreffende auteurs niet serieus kijken naar ontwikkelingen in de geschiedenis van Eindhoven. Echter is duidelijk dat specifiek de teloorgang van de machtspositie van Philips geen wetenschappelijke verklaring krijgt in de bestaande literatuur.

De reeds genoemde werken zijn het belangrijkste wat er qua geschiedschrijving is geproduceerd over Philips en de stad Eindhoven.⁵³ Vrijwel al deze werken zullen ook terugkomen in mijn onderzoek om verdere context te voorzien over het bedrijf en de stad bij de totstandkoming van het Masterplan.

Academische en maatschappelijke relevantie

Hoe is mijn onderzoek historiografisch relevant en maatschappelijk waardevol? In de eerste plaats kunnen we constateren dat er een gebrek aan onderzoek is naar de relatie tussen het bedrijf Philips en de gemeente Eindhoven. Hetzelfde werd ook al geconstateerd in een eerdere masterscriptie over dit onderwerp waarbij werd gekeken naar de impact van Philips op de stadsontwikkeling.⁵⁴

De bestaande geschiedschrijving gaat nauwelijks tot niet in op de (machts)verhouding tussen Philips en de gemeente. Beide instituten worden vooral los van elkaar besproken in plaats van als twee verbonden entiteiten die met elkaar in conflict of overleg waren. In zoverre als de gemeente Eindhoven in de literatuur al een rol speelt is dat er een van een zwak bestuur die geen stempel op de stad kan drukken.

Een dergelijk beeld zien we ook terug in auteurs die de identiteit van de stad Eindhoven proberen te omschrijven. Niet een samenspel tussen gemeente en Philips staat centraal, maar de scheppende hand van de Philipsfamilie die eigenlijk alles in de stad volbrengt.⁵⁵ De urbane theorie schrijft voor dat om de historische ontwikkeling van een stad daadwerkelijk te kunnen begrijpen een bredere blik nodig is.⁵⁶

⁵³ Bijv. over specifieke verzetsbewegingen; Jan van Oudheusden and J.A.M. Verboom, *Herstel- En Vernieuwingsbeweging in Het Bevrijde Zuiden: Eindhoven, 's-Hertogenbosch En Waalwijk 1944-1945* (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1977).

⁵⁴ Ariane Zwinkels, *De Stad Philips: Een onderzoek naar de invloed van Philips op de stedenbouwkundige ontwikkeling van Eindhoven tot de Tweede Wereldoorlog*. Msc. Scriptie. Technische Universiteit Delft, 2019.

⁵⁵ Pieter Lakeman. *100 jaar Philips, de officiële biografie* (Lakeman Publishers, 1999), 168.

⁵⁶ David Harvey. *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold, 1973, 291.

Geschiedschrijving die vooral kijkt naar de rol van één machtige speler gaat voorbij aan het feit dat een stad juist gevormd wordt door de interactie tussen verschillende partijen. Dit onderzoek voorziet dan ook in deze bredere blik en kan zo duiden hoe Eindhoven, mede door het Masterplan, de stad is geworden die het vandaag de dag is.

Naast het opvullen van een historiografisch gat biedt dit onderzoek ook een innovatieve casus voor de studie van PPS. Eindhoven was na de Tweede Wereldoorlog nog op veel manieren een 'company town', hetgeen een stadsvorm is die nog niet eerder in de literatuur over PPS voorbij is gekomen.⁵⁷ Daarnaast zien we in de Nederlandse literatuur over PPS nog weinig onderzoek terug over het type PPS 'joint venture', de vorm van samenwerking die we terugzien bij het Masterplan.⁵⁸ Gezien er dus op deze twee vlakken sprake is van een toevoeging aan de literatuur over PPS kan dit onderzoek zo de literatuur op dit gebied verder helpen.

Buiten academische relevantie zal dit onderzoek ook van maatschappelijke waarde kan zijn. In de eerste plaats is het beteugelen van de macht van grote, private bedrijven een hedendaags maatschappelijk debat waar antwoorden in worden gezocht.⁵⁹ De opmars van Big Tech is hier een voorbeeld van en ook onze eigen universiteit stelt dit ter discussie.⁶⁰ Overheden worstelen met verschillende maatschappelijke opgaves (woningnood, klimaatcrisis, oorlogsdreiging) en zoeken hierin een manier om het bedrijfsleven te onderwerpen aan het publieke belang.⁶¹

Gezien het Masterplan een poging was om de macht van een groot bedrijf te beteugelen is een nadere studie hiervan zinnig om te zien wat voor tactieken en middelen (lokale) overheden kunnen inzetten om weer meer grip te krijgen op de

⁵⁷ De theorie van de company town verwijst terug naar J.D. Porteous. "The Nature of the Company Town." *Transactions of the Institute of British Geographers*, no. 51 (1970): 127–42.

⁵⁸ Wederom wijzende op M. Van den Hurk and S. Verweij, "Reflectie op PPS-onderzoek in Nederland," *Rooilijn* 50, no. 2 (2017): 134-139.

⁵⁹ Khanal, Shaleen, Hongzhou Zhang, and Araz Taeiagh. "Why and How Is the Power of Big Tech Increasing in the Policy Process? The Case of Generative AI." *Policy and Society*, 2024.

⁶⁰ Wilmer Klaassen and Marcel Canoy, "Reguleren Big Tech Grote Uitdaging," *Erasmus University Rotterdam*, September 23, 2021, <https://www.eur.nl/eebee/nieuws/reguleren-big-tech-grote-uitdaging-erasmus-university-rotterdam>.

⁶¹ Bob Jessop, *The Future of the Capitalist State* (Cambridge: Polity Press, 2002), 45.

private economie. Daarbij is de historische context van het naoorlogse Eindhoven ook op verschillende vlakken vergelijkbaar met de huidige maatschappij. Net als toen is er nu immers sprake van een grote wooncrisis en staan steden voor verschillende maatschappelijke opgaves. In lokale beleidsplannen is dan ook regulier aandacht voor hoe de verhouding tot het bedrijfsleven anders vormgegeven kan worden om verschillende maatschappelijke uitdagingen op te lossen.

Zo spreekt bijvoorbeeld het Nationaal Programma Rotterdam Zuid, een beleidsplan die als doel heeft om de wijken in het zuiden van de stad te versterken, over het beteugelen van het bedrijfsleven. Van private partners wordt gevraagd om voor de lange termijn zichzelf toe te wijden aan verschillende maatschappelijke waarden en op sommige vlakken 'een stapje terug te doen'.⁶² Gezien het Masterplan ook onder andere als doel had om Philips in lijn te laten werken met het publieke belang kan deze ervaring lessen bieden voor hedendaagse beleidsmakers.

Tot slot kan het bestuderen van het Masterplan ons meer leren over lokale PPS in Nederland. Welke conflicten lopen publieke en private partijen tegenaan? Hoe werden deze eventueel creatief opgelost? Dergelijke vraagstukken zijn ook van waarde voor beleidsmakers die PPS overwegen als oplossing voor verschillende maatschappelijke problemen. Waar over andere steden wel historisch onderzoek is geproduceerd over hoe de naoorlogse wederopbouwplannen via PPS werden vormgegeven is over de praktijk van Eindhoven nauwelijks wat bekend.

⁶² Gemeente Rotterdam. Nationaal Programma Rotterdam Zuid Uitvoeringsplan 2023-2027. Maart 2023. <https://www.nprz.nl/over-nprz/onze-documenten/uitvoeringsplan>.

Bronmateriaal en onderzoeksmethoden

Binnen dit onderzoek is vooral gebruik gemaakt van de archiefbundelingen van het RHCE en het Eindhovens Dagblad Delpher archief. Het kadaster van het Brabants Historisch Centrum is waar nodig gebruikt om de feiten te contextualiseren.

Om te beginnen is er gebruik gemaakt van de archiefbundelingen over het Masterplan.⁶³ Dit betreft zo'n zes archiefdozen met notulen, kaarten en andere relevante informatie over de totstandkoming van het Masterplan. Aan de hand van een handmatige studie van dit archiefmateriaal is er eerst door mij een algemene, papieren tijdlijn vastgesteld van de onderhandelingen van het Masterplan.⁶⁴

Hierin heb ik per datum bijzonderheden genoteerd, zoals een datum waar een overleg vol conflicten plaatsvond of een relevante kaart naar de gemeenteraad werd opgestuurd. Met behulp van deze tijdlijn en verdere aantekeningen ben ik de onderzoeksvragen langsgegaan en (waar dat kon) bronmateriaal direct aan onderzoeksvragen gekoppeld. Om de informatie uit het Masterplanarchief te contextualiseren en waar nodig aan te vullen zijn voor dit onderzoek ook andere RHCE archiefdozen geanalyseerd. Dit gaat dan onder andere om de notulen van de gemeenteraad en relevante commissies.⁶⁵

⁶³ Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw, 5688-5693, 10491, Gemeentebestuur Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, <https://proxy.archieven.nl/48/B7B693B36BE541D48A4495DA471080F8>.

⁶⁴ Dit moest uiteindelijk met papier omdat het archief specifiek voor deze stukken liever geen fotografisch of digitaal beeldmateriaal wilde laten vastleggen.

⁶⁵ Dit gaat vrijwel uitsluitend om stukken uit het archief Gemeentebestuur Eindhoven, 10491. De openbare notulen van de gemeenteraad zijn niet in het online overzicht opgenomen en kan dus ook geen

Bij het Delpher archief van het Eindhovensche Dagblad is er voor dit onderzoek met verschillende zoektermen gezocht naar krantenartikelen over het Masterplan, Philips en de gemeente Eindhoven. Totaal gaat dit over zo'n 3883 krantenedities in de periode 1946-1958.⁶⁶

Hierbij is specifiek gezocht naar artikelen rond de tijd van toen het Masterplan werd aangenomen (1954). Op basis van meerdere zoekpogingen is er een lijst gemaakt van relevante artikelen en zijn deze geanalyseerd. Vervolgens zijn een reeks edities uit de jaren 1945-1958 specifiek nog nagelezen om te kijken of de zoekmachine informatie niet oppikte. Alle bruikbare informatie is in de hoofdstukken over de onderzoeksvragen verwerkt en specifiek het Eindhovensche Dagblad bleek een belangrijke bron van informatie. Andere kranten bleken niet over deze kwestie te hebben geschreven. Een zoekpoging om het archief van de Philips Koerier, de krant van Philips, te vinden liep op niets uit. Gezien het Eindhovensche Dagblad in zijn stukken (over Philips) nooit een eentonig politiek standpunt heeft ingenomen is er geen reden om aan te nemen dat de informatie niet als redelijk objectief te beschouwen is.

Naast het RHCE en het Delpher archief zijn er meerdere bezoeken gemaakt aan het Brabantse kadaster.⁶⁷ Het bleek binnen de kaders van deze masterscriptie niet mogelijk om op basis van het kadaster een volledige reconstructie van grondbezitverschuivingen te maken. Hierdoor was het niet mogelijk om in zijn volledigheid antwoord te geven op de onderzoeksvraag 'Wat was de invloed van het Masterplan op de verschuivingen in grondbezit in de stad?'. De belangrijkste beperking voor het beantwoorden van deze vraag bleek dat de bezittingen van Philips en de gemeente onder verschillende

link naar de RHCE website bijgezet worden. Specifiek gaat het om de archieven met inventarisnummers .07-3, .07-5, .07-6, .08-1.71, .08-1.75, .08-1.82 die vallen onder het archief Gemeentebestuur Eindhoven, inventarisnummer 10491.

⁶⁶ De zoekmachine is hier vindbaar: Delpher zoekmachine, <https://www.delpher.nl/>, geraadpleegd op 28 april 2025.

⁶⁷ Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC). "Kadaster." Accessed June 10, 2025. <https://www.bhic.nl/onderzoeken/hulp-bij-onderzoek/kadaster>.

leggerartikelen waren verdeeld, hetgeen betekende dat er geen helder overzicht was te produceren van de volledige bezittingen van beide partijen. Voor veel specifieke landtransacties moesten ook hypotheekovereenkomsten worden geraadpleegd die in veel gevallen ontbraken of niet toegankelijk waren.

Wel is er door het onderzoek in het Brabantse kadaster een beter beeld ontstaan van wat voor soort bezittingen Philips allemaal in bezit had en met welke partijen zij handelde in grond. Opmerkelijke feiten voor de onderzoeksvragen zijn terug te vinden in de verdere hoofdstukken.

Het bleek niet mogelijk om toegang te krijgen tot het Philips bedrijfsarchief. Hierdoor is de betrouwbaarheid van mijn onderzoek deels aangetast. De gemeentearchieven toonden vaak genoeg het perspectief van Philips op zaken maar zijn per definitie gekleurd door de bril van de staat.⁶⁸ Het is niet uit te sluiten dat door de gebrekkige toegang tot Philipsbronnen er in dit onderzoek een eenzijdig beeld is ontstaan over de gang van zaken rondom het Masterplan. Dit gebrek heb ik geprobeerd te ondervangen door zo uitgebreid mogelijk kennis op te doen van de secundaire literatuur over Philips en Eindhoven. Deze literatuur is, waar nodig, gebruikt om gaten in het perspectief van Philips op te vullen.

⁶⁸ Joan M. Schwartz en Terry Cook, "Archives, Records, and Power: The Making of Modern Memory," *Archival Science* 2, nr. 1-2 (2002): 1-19.

3. Eindhoven en Philips in context – De aanloop naar het Masterplan

In de aanloop naar de oorlog – 1891-1939

Om het ontstaan van het Masterplan van 1954 te begrijpen moeten we terug naar de beginjaren van zowel Eindhoven als Philips. Aan het einde van de negentiende eeuw is Eindhoven nog een klein, agrarisch dorp met een bevolking van slechts 3.000 mensen. Dit groeit in 1899 naar 4.762.⁶⁹

Eindhoven ontwikkelt zich los van de industriële revolutie die elders in Nederland op gang is gekomen en heeft tot de vestiging van Philips eigenlijk geen noemenswaardige economische voetafdruk. Rondom het dorp bevinden zich dorpen zoals Strijp, Stratum en Woensel die op dat moment groter en invloedrijker zijn dan Eindhoven zelf. Wanneer een van de Philipsindustriëlen dan ook Eindhoven voor het eerst bezoekt noemt hij het niet meer dan ‘een groep huizen, weggezonden in een mistig moeras’.⁷⁰

In dit moeras zijn er echter ook gunstige omstandigheden voor industriële groei: de grond is goedkoop, de arbeiders hebben er niets te zeggen en de lonen zijn laag. In 1891 wordt dan ook op deze vruchtbare grond Philips opgericht. Het bedrijf start met de productie van gloeilampen, een sector met lage instapdrempels maar hevige concurrentie. Door snel in te spelen op mechanisering en het strategisch overnemen van technologie van concurrenten weet Philips zich al vroeg te onderscheiden.⁷¹

⁶⁹ Thom Aussems en Hans Horsten, *Eindhoven. Deel 2. Transformaties zonder blauwdruk* (Lecturis, 2021), 197.

⁷⁰ Jaap Evert Abrahamse et al., *Historische Atlas van Eindhoven: Van Brabants Marktstadje Tot Centrum van de Brainport-Regio*, ed. Ernst van Raaij (Uitgeverij THOTH, 2021), 55.

⁷¹ Andries Heerding, *Een onderneming van vele markten thuis*. Dl.1. Geschiedenis van de N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken. (Leiden: Martinus Nijhoff, 1986.), 78.

De keuze voor Eindhoven is een bewuste: de regio biedt Philips concurrentievoordelen ten opzichte van bedrijven in gebieden waar publieke instituties sterker zijn en de kosten hoger liggen. Al snel wordt duidelijk dat Philips er niet over nadenkt om zich niet wil laten beperken tot één gemeente. De eerste fabrieken groeien dwars door de gemeentegrenzen heen en Philips begint uit te breiden naar omliggende gemeenten als Strijp en Stratum.⁷²

In 1910 ontstaat hierdoor ook al een eerste conflict tussen een omliggende gemeente en het bedrijf. De lokale autoriteiten in de omgeving van Strijp, een nabijgelegen gemeente van Eindhoven, zijn dermate onderontwikkeld dat het niet lukt om in huisvesting te voorzien voor de groeiende groep Philipsarbeiders. Kenmerkend voor de expansiewoede van het bedrijf richt het gewoon haar eigen woningvereniging op. Zonder hierover in goed overleg te treden met het gemeentebestuur van de Strijp starten ze met de bouw van een hele reeks noodwoningen.⁷³

Vanuit de kant van de gemeente zijn de reacties niet positief te noemen. Er worden woedende brieven geadresseerd aan het hoofdkantoor van het Philipsconcern om hun te bewegen de bouw van de woning te stoppen. De gemeente Strijp probeert via bureaucratische weg de ontwikkeling af te remmen door bouwvoorschriften te handhaven maar Philips weet door een interventie van het ministerie van Binnenlandse Zaken toch haar zin door te drukken. Het ministerie ziet in de industriële productie van Philips een groter belang dan dat van het kleine Strijp.⁷⁴

Deze gang van zaken is kenmerkend voor de manier waarop Philips omgaat met publieke autoriteiten. Het bedrijf trekt zich vrij weinig aan van de wensen van lokale bestuurders en breekt elke bureaucratische barrière af die het op haar pad gepresenteerd krijgt. In een lokale krantbijdrage beklagt een inwoner van de Strijp zich

⁷² Pieter Lakeman. *100 jaar Philips, de officiële biografie* (Lakeman Publishers, 1999), 62.

⁷³ Kaspar van Leek. *Een Staat in Een Stad : Een Boek over de Oorsprong van Philips En Zijn Invloed Op Eindhoven*. (Eindhoven: Kaspar Van Leek, 2011.), 82.

⁷⁴ Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw, 5692, 10489, Gemeentebestuur Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven.

over het 'voortwoekerende kapitalisme' dat het bedrijf loslaat op de, tot dan, meer economisch achtergestelde omgeving.⁷⁵

Een factor die hierin op de achtergrond nog een rol lijkt te spelen is dat Philips, zeker in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog, haar activiteiten ontplooit in vrij conservatieve, katholieke gemeenten. Het bedrijf heeft zelf helemaal geen boodschap aan de verboden van de Katholieke kerk en neemt bijvoorbeeld al vrij vroeg in haar ontwikkeling vele vrouwen in dienst.⁷⁶

De conflicten zetten zich dan ook voort en nemen in aantal toe. Zo besluit in 1914 de gemeente Eindhoven te stoppen met het subsidiëren van alle arbeiderswoningen. Het gemeentelijke bestuur wil niet langer opdraaien voor de bouw van de woningen die er eigenlijk enkel moeten komen om de groei van Philips te ondersteunen. In de brede zin beklagt het gemeentelijke bestuur zich ook dat het bedrijf een veel te groot beslag legt op de publieke voorzieningen, zonder hier iets tegenover te zetten.⁷⁷

In de notulen van de grondcommissie lezen we terug dat de gemeente uiteindelijk alsnog, onder druk van het bedrijf, de subsidies moet herstellen.⁷⁸ Rond deze periode (dat wil zeggen, de Eerste Wereldoorlog) is de macht van de lokale overheid dus ook minimaal. Philips neemt zelf de taak op zich om haar werknemers te voorzien van een grote verscheidenheid aan voorzieningen. Dit doet het bedrijf via eigen stichtingen en verenigingen, zoals bijvoorbeeld de woningbouwstichting 'Hertog Hendrik van Lotharingen'.⁷⁹ Van publiek-private samenwerking is in deze tijdsperiode dan eigenlijk

⁷⁵ Krantenknipsel uit; Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw, 5692, 10489, Gemeentebestuur Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven.

⁷⁶ J.M.P. van Oorschot, Eindhoven, een samenleving in verandering, deel 1 1810-1920 (Lecturis, 1982), 64.

⁷⁷ J.M.P. van Oorschot, Eindhoven, een samenleving in verandering, deel 1 1810-1920 (Lecturis, 1982), 98.

⁷⁸ Notulen grondcommissie bijgevoegd als voorbeeld 'conflict Philips-gemeente' bij wederom: Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw, 5692, 10489, Gemeentebestuur Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven.

⁷⁹ Woonbedrijf Eindhoven, voorgangers, 1917-2002. Woningbouwverenigingen gerelateerd aan Philips. Philips Woningcommissie, later Philips Woningbureau. Vergaderingen van de wooncommissie. 223. 11153. <https://proxy.archieven.nl/0/81EAAF2727CF4B2B9E11F7DE130A32CD>

ook helemaal geen sprake. Het bedrijf werkt het liefst met zichzelf samen en waar het tegen problemen aanloopt lost het ze zelf op.

De expansiewoede van het bedrijf krijgt uiteindelijk een enorme steun in de rug door de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog. Met de toegenomen vraag vanuit de militaire industrie, en het concurrentievoordeel dat Philips heeft ten opzichte van bedrijven in oorlogvoerende landen, groeit het bedrijf explosief. Inmiddels heeft het bedrijf zichzelf ingevocht in de internationale bedrijvenkartels en kan het van bepaalde schaalvoordelen gebruik maken.

Niet alleen Philips doet aan expansie. Ook de gemeente Eindhoven krijgt langzaam de vorm die het tot op de dag van vandaag nog heeft. Het dorp was bij de oprichting van Philips nog een kleine, irrelevante gemeente met maar een paar duizend inwoners. Door de groei van de fabrieken van Philips is de gemeente echter volledig uit zijn voegen gegroeid. Om de groeiende industriële complexiteit in de regio de baas te zijn en verdere groei te faciliteren fuseren in 1920 zeven gemeenten tot 'Groot-Eindhoven'. Hiermee annexeert Eindhoven feitelijk de omliggende gemeenten en ontstaat er een collectief gemeentebestuur.

Philips is groot voorstander van deze annexatie omdat het hiermee makkelijker wordt om de gemeentelijke wetgeving ten opzichte van de industrie te stroomlijnen.⁸⁰ Eindhoven, de plek waar het bedrijf haar zetel heeft, krijgt een groter gemeentebudget en meer bestuurlijke slagkracht. Waar Philips op dat moment nog niet in heeft voorzien is dat het met deze annexatie ook zo gelijk zijn eigen tegenpool creëert.

Een gemeentebestuur gebouwd op zeven gemeenten kan zich veel meer laten gelden in de regio, bijvoorbeeld als het aankomt op de inrichting van de woningbouw en de industrie. Als we hiernaar kijken vanuit de urbane theorie ontstaat hier eigenlijk dan ook voor het eerst de 'Stad' Eindhoven. Tot de annexatie is Eindhoven niet meer dan een

⁸⁰ Arno Kantelberg, Het Wonder van Eindhoven: Reizen Door de Geschiedenis van de Lichtstad (Podium, 2013), 25.

‘verzameling inwoners en gebouwen’. Pas met het creëren van een sterkere, publieke sparringspartner ontstaat er een stad in de zin van een groter geheel van (tegenstrijdige) belangen.⁸¹

Het ontstaan van de stad Eindhoven wordt door de nieuwe gemeente ook gelijk een vervolg gegeven. De architecten Jos Cuypers en Louis Kooen ontwikkelen het eerste Algemeen Uitbreidingsplan. Dit is een complex plan voor de verdere inrichting van de Eindhovense stedenbouw waarin onder andere opgenomen wordt dat er een modern stadscentrum moet komen met een ringweg en winkels.⁸² Het Algemeen Uitbreidingsplan is eigenlijk de eerste poging van de Eindhovense gemeente om een visie te ontwikkelen op hoe de regio er stedenbouwkundig uit moet gaan zien. Hierbij is een belangrijk onderdeel de inkadering van de voortwoekerende industrie.

Niemand bij de gemeente wil Philips of andere industrieën weg hebben, maar het is inmiddels wel duidelijk geworden dat de wildgroei van het bedrijf een vrijwel onmogelijke stedelijke situatie heeft gecreëerd. Eindhoven is in 1920, ook na de annexatie, nog gewoon een ‘Company Town’. Midden in de binnenstad, waar je normaliter ruimte wil inbouwen voor recreatie, wegen en parken, staat het bedrijfsdorp van Philips. En als het aan Philips lag zou dat, ongeacht welk Algemeen Uitbreidingsplan dan ook, nog wel even zo blijven. Het bedrijf trekt zich nul aan van de gemeentelijke plannen, zo blijkt uit de verslaglegging op aandeelhoudersvergaderingen.⁸³

Het bedrijf bouwt verder aan zijn industriële campus op de ‘Strijp-S’ en breidt zijn grondbezit uit. In 1926 bezit het bedrijf ruim 130.000 vierkante meter aan grond — niet alleen voor fabrieken, maar ook voor woningen, landbouwgrond en zelfs kippenhouderijen.⁸⁴ Dit getal doet niet eens recht aan de realiteit als meegerekend

⁸¹ Deze tegenstrijdige belangen waren natuurlijk altijd al wel aanwezig, echter pas na de annexatie. Voor deze theorie over de stad verwijs ik naar: Castells, Manuel. *The Urban Question: A Marxist Approach*. Vertaald door Alan Sheridan. London: Edward Arnold, 1977, 98.

⁸² Ad Otten. *Volkshuisvesting en Eindhoven* (Vereniging Volkshuisvesting Eindhoven, 1987), 11.

⁸³ Ad Otten. *Volkshuisvesting en Eindhoven* (Vereniging Volkshuisvesting Eindhoven, 1987), 23.

⁸⁴ Thom Aussems en Hans Horsten. Eindhoven (Lecturis, 2021), 26. Register 71. Inventarisnummer 112.

wordt dat het bedrijf een heel netwerk aan stichtingen en vertakkingen heeft die zelf ook grond bezitten. Philips is zo voor de Tweede Wereldoorlog formeel eigenaar van 22% van de woningvoorraad in de gehele regio Eindhoven.

Het Algemeen Uitbreidingsplan wat hier verandering in moet gaan brengen blijft een toekomstdroom van het gemeentebestuur. Philips heeft in de jaren 20 en 30 geen interesse om bij te dragen aan veranderingen. Dit is terug te zien in verschillende verzoeken van de gemeenteraad die uiteindelijk altijd weer tevergeefs blijken.⁸⁵ Zo beklagt de lokale SDAP fractie zich in 1932 dat het bedrijf niet op brieven van het gemeentelijke bestuur reageert en niet overlegt over nieuwe bouwplannen.

De stad groeit ondertussen van 47.946 inwoners in 1920 naar 116.308 in 1940.⁸⁶ Pogingen om deze groei als gemeentebestuur zelf te ondervangen met nieuwe stedenbouwkundige plannen mislukken. Aussems spreekt in zijn werk over Eindhoven dan ook over een gemeentebestuur wat in deze jaren 'om elke vierkante meter moet strijden met het bedrijfsleven'.⁸⁷ Elk nieuw plan wat men wil ondernemen, bijvoorbeeld een plan om in 1932 een winkelstraat in de binnenstad aan te leggen, stuit op het grondbezit van Philips.

Het vetorecht van Philips over de stadsontwikkeling is niet het enige probleem waar het gemeentelijke bestuur mee zit. De fusie van zeven gemeenten heeft flinke organisatorische chaos veroorzaakt en veel gemeentebesturen zien het niet als prioriteit om de machtspositie van Philips ter discussie te stellen. Voorafgaand aan de uitbraak van de Tweede Wereldoorlog kan er dan ook gesteld worden dat het Masterplan ver uit zicht is.

Percelen Philips NV. Brabants Historisch Informatiecentrum. <https://www.bhic.nl/onderzoeken/hulp-bij-onderzoek/kadaster>

⁸⁵ Openbare notulen gemeenteraad Eindhoven 1923, 1936, 1938. Gemeentebestuur Eindhoven. 10491. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. Deze notulen hebben ze gewoon direct uit het archief gehaald en waren niet op de website vindbaar als onderdeel van de inventaris. De relevante notulen kunnen bij het archief zelf worden opgevraagd.

⁸⁶ J.M.P. van Oorschot. *Eindhoven, een samenleving in verandering, deel 2 1920-1960* (Lecturis, 1982), 84.

⁸⁷ Thom Aussems en Hans Horsten. Eindhoven (Lecturis, 2021), 26.

Na de Tweede Wereldoorlog – 1945-1954

Tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt de stad zwaar getroffen en lijdt ook Philips grote schade. Vele fabrieken en gebouwen in de stad worden door bombardementen platgelegd. Met behulp van een grote som overheidsgeld weet Philips snel weer te herstellen van de geleden schade. In 1946 ligt de productie van het bedrijf zelfs weer op het oude niveau.⁸⁸

Dit komt zo snel op gang omdat de bevrijding van Eindhoven al op 18 september 1944 door de Amerikanen werd voltooid. Na de bevrijding neemt tijdelijk het Oost-Brabantse 'Militair Gezag' de taken van het afwezige gemeentebestuur waar. Opvallend is dat de leiding hiervan deels in handen is van Majoor Verhoef, een voormalig prominent figuur bij Philips.⁸⁹ Illustratief voor de macht van het bedrijf is het feit dat kort na de bevrijding het Militaire Gezag al essentiële grondstoffen vanuit België naar het Philips bedrijfsterrein laat verscheppen om de productie te herstellen. Dit gebeurt op kosten van het Militair Gezag zelf.

De eerste vrije verkiezingen na de oorlog leveren een gezamenlijke meerderheid op van de katholieke KVP en de socialistische SDAP. Van Oorschot benoemt in zijn werk over de geschiedenis van Eindhoven dat het nieuwe gemeentebestuur kan rekenen op een veel groter gevoel van onderlinge politieke eenheid. De bevrijding zorgt ervoor dat men meer dan ooit gezamenlijk wil werken aan de (weder)opbouw van Eindhoven. Het nieuwe gemeentebestuur laat er zelfs een notitie van maken dat Philips hen speciale wensgroeten opstuurt, omdat dit 'ook wel eens anders is geweest'.

⁸⁸ Ivo J. Blanken. *Onder Duits beheer*. Dl. 3. Geschiedenis van Philips Electronics N.V. (Eindhoven: Drukkerij Lecturis, 1997.), 34.

⁸⁹ Ivo J. Blanken. *Een industriële wereldfederatie*. Dl.4. Geschiedenis van Koninklijke Philips Electronics N.V. (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2002.), 117.

Binnen de nieuwe coalitie leeft sterk het gevoel dat het voor Eindhoven nu een moment is om te breken met de status als industriestad. De stad moet vooral zo modern en groots mogelijk worden. Tijdens de eerste raadsvergadering formuleert een raadslid het als volgt: 'Wij willen hier behoren tot een van de grote steden van Nederland. Laten wij dit groot doen en niet klein'.⁹⁰

Dit is nogal een ambitie, gezien de oorlog de stedelijke problematiek in Eindhoven enkel heeft verergerd. Naast het grootste woningtekort van Nederland heeft de stad nu ook te maken met de consequenties van een reeks bombardementen. Als het gemeentebestuur aan de slag gaat met de wederopbouw komen ze al snel weer terecht bij het oude probleem dat Philips een veel te dominante positie in de stad heeft opgebouwd. Om hier wat aan te veranderen is een specifieke aanpak ten opzichte van Philips noodzakelijk.

Waar elke poging de macht van het bedrijf in te perken voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog zou stranden is er nu sprake van een omslag. Wanneer het nieuwe gemeentebestuur de contacten met de bedrijfsleiding van Philips aanhaalt blijkt het bedrijf opeens veel meer meegaand dan in eerdere jaren. Nieuwe verhoudingen en omstandigheden zorgden ervoor dat het bedrijf zich wel aan moest passen. Hierbij waren verschillende zaken van belang om Philips naar de onderhandelingstafel te dwingen.

Om te beginnen ging het bedrijf na de Tweede Wereldoorlog over tot een interne koerswijziging. Na de verwoestingen van de oorlog vond de bedrijfsleiding, en Frans Otten in het bijzonder, dat het bedrijf niet zo fysiek afhankelijk moest zijn van een centrale locatie.⁹¹ De oorlog had immers uitgewezen dat een te grote afhankelijkheid van een specifieke stad problemen met zich meebracht, bijvoorbeeld als er in die regio

⁹⁰ Notulen openbare gemeenteraadsvergaderingen. 1946. Gemeentebestuur Eindhoven. 10491. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven.

⁹¹ Ivo J. Blanken. *Een industriële wereldfederatie*. Dl.4. Geschiedenis van Koninklijke Philips Electronics N.V. (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2002.), 129.

(militaire) conflicten ontstonden. Daarom werd er in 1946 gekozen voor een bewust beleid van internationalisering.

Om te beginnen werd veel productiecapaciteit verplaatst naar andere Nederlandse provincies, zoals Limburg en Zuid-Holland. Vervolgens zou ook die fysieke capaciteit zich in de jaren 70 geleidelijk naar het buitenland verplaatsen om de inzet op diversificatie definitief vorm te geven.

Deze koerswijziging kwam ook mede tot stand omdat Anton Philips, een van de originele oprichters van Philips, in 1951 overleed. A. Philips was meer een bestuurder van de oude stempel, zo blijkt ook uit de gemeentelijke bronnen, waarbij een focus op Eindhoven als broedplek centraal stond. Zijn dood zorgde voor een houding naar de buitenwereld die meer open stond voor verandering en de uitbreiding naar andere steden.⁹² In een context waar Philips meer aandacht wilde geven aan investeringen buiten Eindhoven werd ook de druk op de stad minder. Hierdoor was het voor de gemeente makkelijker om het bedrijf naar een onderhandelingstafel te krijgen.

Naast het veranderde beleid bij Philips had het gemeentebestuur ten opzichte van de vooroorlogse situatie veel meer macht gekregen om dingen te veranderen in de stad. De landelijke overheid had namelijk een Ministerie van de Wederopbouw en Volkshuisvesting laten instellen die bestuurslagen veel macht gaf om bijvoorbeeld private eigenaren te onteigenen.⁹³

Dit gaf de gemeente niet alleen meer middelen om de macht van Philips aan te pakken maar had, zo is mijn inschatting, ook een afschrikkende werking op bedrijven als Philips. Een deal sluiten met je lokale provincie of gemeente is immers altijd gunstiger dan onteigend worden. Binnen de onderlinge correspondentie komt ook naar voren dat zowel het bedrijf als de gemeente het Masterplan zagen als een uitweg om onteigening

⁹² Ivo J. Blanken. *Een industriële wereldfederatie*. Dl.4. Geschiedenis van Koninklijke Philips Electronics N.V. (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2002.), 201.

⁹³ Het ministerie werd in 1945 al ingesteld maar toen nog onder de naam 'Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw'. Verder is mijn bron; Thom Aussems en Hans Horsten. *Eindhoven (deel 2), Transformaties zonder blauwdruk*. (Lecturis, 2021), 72.

als optie te voorkomen. Landruil, georganiseerd via het Masterplan, werd gezien als een makkelijkere optie waar minder bureaucratie aan te pas hoefde te komen.

Naast het bureaucratische gemak dat de Masterplanconstructie met zich mee bracht speelden de historische keuzes van Philips ook een rol. Uit de gemeenteraadsstukken blijkt dat het bedrijf al in 1943 toezegde aan het lokale bestuur om mee te werken aan een eventueel wederopbouwplan.⁹⁴ In die tijd was er nog een bewind van de NSB aan de macht, hetgeen een bizarre situatie had gecreëerd wanneer Philips had geweigerd met de nieuwe gemeenteraad samen te werken. Het is te verwachten dat de bedrijfsleiding inzag dat de eerdere toezegging aan het NSB-bestuur een precedent had gevormd waar Philips niet meer omheen kon. Als men bereid was geweest samen te werken met de bezetter kon de nieuwe, verkozen gemeenteraad niet langer buitenspel worden gezet.

Tot slot speelde er ook een cultureel element. Het Eindhoven van vlak na de Tweede Wereldoorlog was erg optimistisch over de toekomst en sprak de wens uit om te breken met een verleden van oorlog en verwoesting. Dit werd breed gedeeld door verschillende groepen, waaronder ook de Philipsdelegaties die in verschillende ontmoetingen met het gemeentebestuur benadrukten dat ze zich konden herkennen in de rooskleurige sfeer. De gefrustreerde relatie die Philips en de gemeente Eindhoven met elkaar hadden sloot zo simpelweg niet meer aan op de na de oorlog heersende sfeer van samenwerking en gezamenlijke vooruitgang. Hier kwam nog eens bovenop dat volgens secundaire bronnen de gemeente, met een nieuwe politieke leiding, meer verenigd dan ooit was en eindelijk iets van orde wist aan te brengen in de gemeentelijke structuren van na de annexatie.

Al met al waren er zo verschillende redenen waarom Philips een andere positie moest aannemen ten opzichte van de gemeente. Niet alleen was het lokale bestuur sterker geworden maar het bedrijf had ook andere prioriteiten waarbij Eindhoven steeds minder

⁹⁴ Brief aan het lokale gemeentebestuur van 21 mei 1943. Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw. Gemeentebestuur Eindhoven, Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5692. 10489.

werd gezien als thuisbasis. De geschiedenis had Eindhoven als bedrijfsstad ingehaald, met het Masterplan als eindresultaat.

4. Het Eindhoven Masterplan in de praktijk

In dit onderzoek wordt een beeld geschetst van het Masterplan als een definitieve kentering in de (machts)relaties tussen Philips en de gemeente Eindhoven. Om deze verandering te duiden is het nodig om te verhelderen hoe het plan in de praktijk uitpakte. Welke deals maakten er onderdeel van uit? Hoe was het plan vormgegeven?

De weg voor het Masterplan werd vrijgemaakt door de Nederlandse regering. Na de Bevrijding werd er door de landelijke overheid namelijk massale steun georganiseerd voor de wederopbouw van Nederland. Dit betrof zowel de ontwikkeling van infrastructuur als het faciliteren van woningbouw. In een studie van het landelijke wederopbouwbeleid stelt rijksonderzoeker Marieke Kuipers:

‘De wederopbouw in Nederland kende een sterke centrale sturing. Zelden had de rijksoverheid zich actiever bemoeid met de distributie van bouwmaterialen, het uitgeven van voorschriften en wenken voor de woningbouw, het steunen van het bedrijfsleven en het binnen- en buitenlands bestuur.’⁹⁵

Het kabinet voerde een vergaand beleid in van centrale aansturing om ervoor te zorgen dat alle gemeenten en provincies de middelen en macht hadden om in hun regio de wederopbouw tot een succes te maken. Dit betekende onder andere het vrijgeven van grootschalige financiële steun, het toestaan van vergaande onteigeningen om nieuwe grond vrij te maken en het reguleren van de markt in bouwmaterialen. Elke stad kreeg hierbij zijn eigen versie van een ‘Wederopbouwplan’.⁹⁶

⁹⁵ Marieke Kuipers. *Ministeries; categoriaal wederopbouw 1940-1965*. (Rijksdienst voor het cultureel erfgoed, 2006). <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2006/01/01/ministeries-categoriaal-onderzoek-wederopbouw-1940-1965>

⁹⁶ Zie voor de Rotterdamse versie bijvoorbeeld een krantenartikel over het Rotterdamse wederopbouwplan: Herman Selier. Blauwdrukken voor Groot-Rotterdam. NRC Handelsblad. Delpher, geraadpleegd op 1 mei. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000030528:mpeg21:a0234>

In Eindhoven haalde het stadsbestuur al snel de eerdere stedenbouwkundige ideeën van het Algemene Uitbreidingsplan weer uit de kast. Een enigszins gewijzigde versie van dit plan werd ingestemd en er werd met de grootste commerciële partijen in de stad, waaronder Philips, contact gezocht om tot een spoedoplossing te komen voor het acute woonprobleem. Men kwam uit op het idee van een woningpoule, waarbij de grootste bouwers van de stad elk een aantal spoedwoningen zouden toezeggen die ze zo snel mogelijk van de grond konden krijgen. De gemeente stelde in ruil daarvoor fondsen beschikbaar. In dit traject deed Philips ook enkele toezeggingen, waardoor er snel na de oorlog al een eerste aanknopingspunt van samenwerking was gevonden.

In de praktische uitvoering van de wederopbouw liep het gemeentelijke bestuur al snel tegen allerlei bureaucratische en praktische problemen aan. De landelijke overheid eiste bijvoorbeeld dat lokale plannen ter goedkeuring zouden worden voorgelegd aan de provincie. Daarnaast bleef de dominante aanwezigheid van Philips in het grondwezen een constante blokkade. Zo streefde het nieuwe wederopbouwplan naar een herorganisatie van het stadscentrum, waarbij er een ringweg moest komen en meer ruimte voor winkels en recreatie. Gezien veel grondpercelen in het centrum vaak direct overlapt met de grondportefeuille van Philips werd het de gemeente al snel duidelijk dat dit zonder de medewerking van Philips onbegonnen werk was.⁹⁷

Een ander alternatief was de weg van onteigening. Dit werd in 1946 ook al tegen Philips ingezet, onder andere om een aantal fabrieksleidingen over te nemen die het bedrijf niet wilde verleggen voor nieuwbouw.⁹⁸ Zowel met de Gemeentewet van 1933 als de nieuwe landelijke regelingen van het Ministerie van Wederopbouw hadden gemeenten het recht gekregen om grond te onteigenen als private eigenaars in de weg zaten bij de realisatie van (wederop)bouwplannen.

⁹⁷ Gemeentelijke plannen voor heropbouw. Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw. Gemeentebestuur Eindhoven,. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5690. 10491.

⁹⁸ Eindhovens Dagblad. *Eindhoven krijgt een lachend gezicht, de onteigeningen*. 22 augustus 1946. Delpher. Geraadpleegd op 24 april 2025.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB27:017808045:mpeg21:a00017>

Geconfronteerd met het acute probleem van de woningnood en de andere uitdagingen die bij de stedelijke heropbouw kwamen kijken besloot de gemeente in overleg te gaan met Philips. Het bedrijf en het gemeentelijke bestuur kwamen in november 1945 samen om de grondproblematiek voor het eerst te bespreken. Hier werd een 'Gentleman's Agreement' afgesproken om een aantal deals over Philipsgrond op een andere manier dan via onteigening af te handelen.⁹⁹

Het is dit 'Gentleman's Agreement' die het eerste startschot vormde voor de onderlinge samenwerking. Beide partijen raakten enthousiast over de eerste gezette stappen. De correspondentie over de totstandkoming van deze eerste overeenkomst is maar beperkt bewaard gebleven of erg beperkt gebleven, want in het archief is er niet heel veel over terug te lezen. Wel blijkt de waarde van dit eerste akkoord als in mei 1947 Anton Philips, misschien wel het belangrijkste lid van de familie, in een volgend gesprek met de gemeente het 'Gentleman's Agreement' aanhaalt als het moment waar 'onze samenwerking zijn eerste mooie beginsel in vond'.¹⁰⁰

Vanaf de start van de eerste samenwerking in 1946 gaat het balletje rollen en beginnen vanaf 11 januari 1947 officieel de onderhandelingen over het vaststellen van een Masterplan. De betrokken partijen zijn de burgemeester en het college van bestuurders als vertegenwoordigers van de gemeente en de raad van bestuur van Philips. De meerderheid van de onderhandelingen verloopt over de jaren heen via schriftelijke weg. Totaal zouden de twee partijen elkaar zo'n 13 keer fysiek treffen. Hierbij verliep het merendeel van de communicatie schriftelijk, bewaard in verschillende brieven in het Masterplanarchief.¹⁰¹

⁹⁹ De tekst van dit 'Gentleman's Agreement' is niet vindbaar in de RHCE archieven. Ik ben nog met de archiefmensen daar aan het kijken of die ergens te ontdekken is in een ander regionaal archief. Het is wel in verscheidene briefwisselingen/notulen uit de jaren 1947-1948 genoemd als 'originele' afspraak waar de PPS mee begonnen is. Dit gaat om de briefwisselingen in Briefwisseling 1947. Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5689. 10491.

¹⁰⁰ Briefwisseling A. Philips. Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5689. 10491.

¹⁰¹ Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5689-5692. 10491.

Andere betrokken partijen die langskomen in de correspondentie zijn de provincie, de commissie voor grondzaken van de gemeente en het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. Van belang om te benadrukken is dat het gemeentelijke bestuur er voor koos om de gemeenteraad op vrijwel geen enkele manier te betrekken bij de onderhandelingen over het Masterplan. Ook in relevante gemeenteraadscommissies of de geheime vergaderingen komt de kwestie niet aan bod. Pas als er in 1954 een volledig uitgewerkt voorstel ligt krijgen gemeenteraadsleden een informatieve raadsvergadering en de mogelijkheid erover te stemmen.¹⁰²

De keuze om de gemeenteraad niet mee te nemen in de beraadslaging kan geïnterpreteerd worden als een strategische zet van het gemeentelijke bestuur om ongebonden de onderhandelingen in te kunnen gaan. Wanneer elke compromis langs een raadsvergadering had gemoeten was dit Masterplan met alle waarschijnlijkheid ook niet van de grond gekomen, maar het brengt wel de vraag op hoeveel democratische legitimiteit een Masterplan als deze kan hebben. Als we kijken naar de ruimte voor de kritische journalistiek om de totstandkoming van een plan als deze te bevragen kwam daar eigenlijk pas in 1953-1954 de ruimte voor. Tot die tijd werden er weinig tot geen details naar buiten gebracht.¹⁰³

Een heel democratisch vastgesteld plan was het dus zeker niet, maar deze beslotenheid zorgde er wel voor dat beide partijen vanaf het begin zeer ambitieus in konden zetten. Het eerste conceptvoorstel wilde een einde maken aan de ad hoc manier waarop economische deals tussen de gemeente en Philips nu steeds verliepen. Als de gemeente een bepaald Philipsperceel nodig had voor wederopbouw ging daar een vrij lang traject van onderhandelingen aan vooraf en moest er uiteindelijk vaak alsnog onteigend worden, wat op zichzelf weer veel bureaucratische ronslomp met

¹⁰² Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5692. 10490

¹⁰³ De beginnende verslaglegging over het Masterplan is in mijn analyse van de edities van het Eindhovens Dagblad pas terug te zien in; Eindhovens Dagblad. *Eindhovense gemeenteraad gaat Masterplan bespreken*. 27 april 1954. Delpher. Geraadpleegd op 24 april 2025.

zich mee kon brengen. Onteigening betekende namelijk vaak dat een onafhankelijke commissie zich moest buigen over de benodigde compensatie voor het bedrijf en dat Philips de ruimte had om eventueel bezwaar te maken tegen de gehele procedure. Dit betekende dat in de jaren 1945 en 1946 beide partijen steeds maar weer economische eisen over en weer aan het kaatsen waren, hetgeen voor alle betrokkenen als onproductief werd ervaren.¹⁰⁴

Het Masterplan had zo als doel om alle transacties die nodig waren om de gemeente het Wederopbouwplan uit te laten voeren in een keer af te handelen via een collectieve rekening-courantconstructie. Dit betekende dat er niet langer steeds individuele deals hoefden worden gesloten voor elke hectare grond, maar de ene deal bijvoorbeeld tegenover de andere deal weggestreept kon worden in een collectieve verrekening. Als de gemeente grond wilde opeisen van Philips moest het daarbij gelijkwaardige grond elders ter beschikking stellen en deze regel moest ook andersom gelden. Hierbij werd er ook een onderscheid gemaakt tussen bebouwde en onbebouwde grond. Het wegnemen van een vierkante meter bebouwde of bouwrijpe grond bij Philips moest idealiter 1 op 1 weer gecompenseerd worden met een gelijkwaardig stuk grond elders. Als de grond in kwestie niet goed genoeg was moest het gemeentebestuur (of Philips) een financiële compensatie bieden om de grond bouwrijp te maken.¹⁰⁵

Een cynische kijk op dit plan is dat er hier eigenlijk een overeenkomst wordt gesloten voor een massacollectivisering van de Eindhovense grond in handen van twee partijen. Als de gemeente immers een lap grond van Philips wilde hebben was dat simpel overeen te komen, maar moest de gemeente vervolgens elders een stuk grond vrijmaken of zelfs onteigenen en weer ter beschikking stellen aan Philips. De twee meest vermogende partijen van de stad verdeelden zo de volledige Eindhovense grond onderling zonder dat er in deze constructie enige ruimte was voor deelname van andere partners.

¹⁰⁴ Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5689. 10491

¹⁰⁵ Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5692. 10490

Andere bedrijven of burgers kregen te maken met het probleem dat ze, omdat Philips nou eenmaal 1 op 1 gecompenseerd moest worden, onteigend konden worden van hun grond. In de gemeenteraad werd dan ook bij de afronding van het Masterplan uitgebreid kritiek geleverd op hoe de overeenkomst beide partijen een voorkeursbehandeling gaf.¹⁰⁶ Na de Tweede Wereldoorlog waren er immers meer bedrijven in Eindhoven die in aanmerking hadden kunnen komen voor een dergelijke deal, maar in de afwezigheid van een breder Masterplan genoegten moesten nemen met 'normale' onteigeningsovereenkomsten of gebrekkige deals.

De grond die Philips in bezit had was echter wel van grotere waarde dan wat veel andere bedrijven konden bieden. Om het centrum van de stad verder te ontwikkelen, hetgeen een cruciaal onderdeel was van het Algemene Uitbreidingsplan, moest de gemeente wel controle krijgen over de bezittingen van Philips. Van groot belang was hierbij bijvoorbeeld de Emmasingel, nu nog steeds een van de belangrijkste straten van Eindhoven, waar Philips zijn hoofdkantoor had staan.

Om deze cruciale grond in handen te krijgen maakte de gemeente vooral dus gebruik van grondruildeals die onderdeel werden van het Masterplan. In de meeste van deze gevallen werd grond direct voor grond geruild, maar gezien dit soms niet mogelijk was werden ook andere oplossingen gezocht. Zo kon de gemeente in sommige gevallen Philips financieel compenseren of ondersteunen bij het verbeteren van de geboden grond. Het voordeel van de Masterplanconstructie bestond er zo vooral uit dat men nadelen bij de ene deal kon wegstrepen tegen het bieden van voordelen bij een andere deal. Een lap grond kon door de gemeente worden overgenomen onder vrij ongunstige voorwaarden voor Philips om in een andere grondruil het bedrijf hiervoor weer te compenseren.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Openbare notulen gemeenteraadsvergadering. 1954. Gemeentebestuur Eindhoven. 10491. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven.

¹⁰⁷ Idem

Het gemeentelijke bestuur gebruikte de verkregen grond om verschillende stedelijke plannen te realiseren. Dit ging bijvoorbeeld om het voorzien in de vele benodigde woningbouw maar ook om het uitbreiden van de spoorlijnen. De provincie en de landelijke regering hadden in deze kwestie ook een belang. Er speelde het streven om van Eindhoven een van de steunpilaren te maken van de ontwikkeling van Nederland, waarbij de stad een belangrijke rol moest gaan spelen bij de heropleving van Noord Brabant.¹⁰⁸

Dit belang kwam in de Masterplanconstructie ook in zekere zin naar voren in de rol die zowel de provincie als het landelijke bestuur speelden. Als het aankwam op de provincie moest deze officieel, in lijn met de nieuwe wetgeving rondom heropbouwplannen, goedkeuring verlenen aan grote deals zoals het Masterplan. In de praktijk werd de provincie maar schaars ingelicht en beklagde deze zich bij de gemeente dat ze te weinig inzicht hadden in de ontwikkelingen.

De landelijke overheid gaf de gemeente tijdens de onderhandelingen vooral een sterkere positie. Waar de gemeente, in lijn met het eerder geschetste beeld, sowieso al een grotere machtspositie voor zichzelf had weten op te bouwen werd dit door ingrepen van de overheid nog eens bevestigd. De minister van het volkshuisvestingministerie kwam tweemaal langs bij het gemeentebestuur om te checken hoe de Masterplanontwikkelingen zich voltrokken en of verdere druk vanuit de regering noodzakelijk was. Hierbij werd er bijvoorbeeld toegezegd om Philips onder druk te zetten om tot een deal te komen rondom de herontwikkeling van de Emmasingel.¹⁰⁹

Al met al draaide het Masterplan dus vooral om een overeenkomst tussen het gemeentebestuur en Philips maar speelden ook andere partners een rol. Hierin is het voor de onderzoeksvragen niet zozeer relevant om volledig uit te splitsen welke straten en wijken onder het Masterplan vielen. Wel is van waarde om te benoemen dat het, met

¹⁰⁸ Openbare notulen gemeenteraadsvergadering. 1949. Gemeentebestuur Eindhoven. 10491. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven.

¹⁰⁹ Verslag gesprek met ministerie. Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5692. 10490

onder andere straten als de Emmasingel, de Hertogstraat en de Stratumsedijk, vooral ging over plekken centraal gelegen in de stad. Deze straten waar de gemeente meer regie over wilde krijgen waren vaak meer waard vanwege hun centrale ligging. Om deze deals te realiseren moesten de uiteenlopende doelen van beide partijen wel eerst worden samengebracht. Dit brengt dit onderzoek op de (soms) conflicterende belangen tussen Philips en de gemeente.

5. Het Eindhoven Masterplan – conflicterende belangen?

Waar in de eerste paar decennia van de 20ste eeuw Philips en de gemeente niet nader tot elkaar konden komen in samenwerking was er na de Tweede Wereldoorlog sprake van een verschuiving in de relaties. Het Masterplan bleek opeens voor beide partijen een constructie die overeenkwam met elkaars doelen in de stad. ‘Welke doelstellingen stelden Philips en de Gemeente Eindhoven zich bij de totstandkoming van het Masterplan en in hoeverre werden deze doelstellingen verwezenlijkt?’ is een van de subvragen die dit onderzoek in dit kader stelt.

De verwachting van dit onderzoek was deels dat de totstandkoming van het Masterplan per definitie een uitdrukking zou zijn van de grotere machtspositie van een van de twee partijen. Een van de belangrijkste drijfveren achter het op poten zetten van het Masterplan bleek echter juist een gedeeld belang in het versimpelen van onderlinge transacties. Er was dus een gezamenlijke basis die vooral een stimulans gaf aan de onderhandelingen.

Door veranderende wetgeving en een nieuwe politieke situatie had de gemeente sowieso al de ruimte om Philips tot veel meer economische (grond)transacties te dwingen. Dit betekende dat er, vanwege de grote uitdagingen gecreëerd door de wederopbouw, een hele stroom grondtransacties afgehandeld moesten worden waar Philips deze keer niet onderuit kon komen. De verschoven machtsverhoudingen tussen Philips en de gemeente Eindhoven hadden zo tot gevolg dat er een gezamenlijk belang ontstond om tot een PPS te komen. Philips wilde hierin niet het conflict aangaan met de gemeente als nieuwe machtige speler in de stad. Tegelijkertijd moest het gemeentebestuur

vanwege verschillende maatschappelijke opgaven wel met het bedrijf om de tafel om de verdeling van land gelijkwaardiger te maken.

Binnen de Masterplanteksten is dan ook veel aandacht voor het gemak wat deze constructie met zich meebracht. Beide partijen zagen er een groot voordeel in om de onderlinge economische verhoudingen zo af te handelen. Men sprak over een 'harmonische afweging van de wederzijdse belangen'. Een grote breuk met het meer conflictrijke verleden.¹¹⁰

Ondanks dit gezamenlijke belang is er uit het beschikbare archiefmateriaal wel af te leiden dat Philips en de gemeente uiteenlopende prioriteiten hadden. Om te beginnen met Philips was het bedrijf vooral er op uit om haar huid zo duur mogelijk te verkopen. De verschuiving van haar industriële activiteiten was eigenlijk niet meer aan te ontkomen en zij gingen hier tijdens vergaderingen met de gemeente volmondig mee akkoord. Dit blijkt vooral uit de eerste correspondentie in het kader van het Masterplan.¹¹¹

De eerste aantal overleggen tussen de gemeente en het bedrijf werden gekenmerkt door een opgetogen stemming waarbij beide partijen een punt wilden zetten achter eerdere conflicten. Zo benoemt de afvaardiging van Philips in een brief van 27 juli 1949 dat zij zich constructief willen opstellen om de stad te steunen in haar ontwikkeling en uitkijken naar de verdere samenwerking met de gemeente. Deze sympathieke opstelling werd door de gemeente ook beantwoord met wederkerigheid, bijvoorbeeld door in 1951 een grote donatie te doen aan een jubileumfeest van Philips.

De momenten dat Philips vooral druk opbouwde, hun toon in brieven aanpaste en op hun strepen ging staan was als het aankwam op hoeveel zij

¹¹⁰ Vergaderingen; geheime vergaderingen; notulen. 1950-1952. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 4075. 10491

¹¹¹ Vergaderingen; geheime vergaderingen; notulen. 1946-19149. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 4074. 10491

gecompenseerd zouden worden voor de verloren grond. Er is geen correspondentie te vinden waarin Philips het hele uitgangspunt van het Masterplan verwerpt. Het bedrijf bleek geen moeite te hebben met het idee dat er een overdracht van economische macht moest plaatsvinden. Op welke voorwaarden dit moest gebeuren en wat hier tegenover moest staan bleek wel een heikel punt.

Op basis van het archiefmateriaal is dus te concluderen dat Philips vooral als doel had om zo gunstig mogelijke compensatie te krijgen voor het land wat zij af moesten staan. De mate waarin zij een machtige of ondergeschikte partij waren in de onderhandelingen is dan ook terug te zien in de hoogte van de compensatie en de mate waarin de gemeente moest buigen om het bedrijf tegemoet te komen.

Deze compensatie is allereerst cijfermatig uit te drukken. Financieel kreeg het bedrijf zo'n 257.000 gulden om te compenseren voor de grond die werd afgestaan aan de gemeente. Dit ging vooral om delen van het plan waar onteigeningen noodzakelijk waren en het bedrijf geen land kon krijgen in de vorm van een ruildeal.¹¹²

Gezien het Masterplan in een zekere zin uniek was voor de toenmalige Nederlandse context is niet echt helder of dit bedrag disproportioneel meer was dan waar andere bedrijven op konden rekenen in landdeals. Er is immers geen vergelijkend materiaal en de meerderheid van de compensatie vond ook niet per se plaats in geldtermen. Voor het bouwrijp maken van de geruilde grond kreeg Philips in sommige gevallen ook nog compensatie. Hier werden afhankelijk van de casus afspraken gemaakt om per vierkante meter een bedrag uit te betalen. Een volledig overzicht van deze betalingen ontbreekt.

De compensatie in vierkante meters land was het grootste onderdeel van de deal. Hierbij was de afspraak dat Philips in principe voor het afstaan van bouwrijpe,

¹¹² Idem, Masterplantransactie archief over grondtransacties.

waardevolle grond minstens zulke goede grond moest terugkrijgen. In de praktijk bleek dit vaak ook daadwerkelijk tot stand te komen. Er is in de verslaglegging over deze deals geen voorbeeld te vinden waar Philips minder land kreeg dan wat ze hadden weggeven. De uitkomst lijkt eerder structureel in hun voordeel te zijn, bijvoorbeeld als ze bij de deal rondom het Hapertterrein ongeveer 9000 vierkante meter land weggeven en hier 9102 vierkante meter voor terugkrijgen.

Waar in aantal vierkante meters Philips wellicht zeer gunstige uitkomsten voor zichzelf wist uit te onderhandelen is dit een wat te simpele weergave. Een blik werpen op de grond die uitgewisseld werd toont namelijk dat het merendeel van de grond die Philips kreeg buiten het centrum lag. Deze grond was dan vaak wel (gelijkwaardig) bouwrijp, maar het feit dat de grond zich niet in het stadscentrum bevond betekende dat deze een stuk minder waard was. Een bekend gegeven uit de wetenschappelijke literatuur rondom stedelijke economieën is immers dat land aan de buitengrenzen van een stad veelal van mindere kwaliteit is en ook een lagere taxatiewaarde kent.¹¹³

Over het algemeen kunnen we dus concluderen dat als het aankwam op het realiseren van haar doelen Philips met het Masterplan toch een ondergeschikte positie in moest nemen. Waar het bedrijf wellicht de hoop had om gunstige landdeals af te spreken met de gemeente moest het in veel gevallen genoegen nemen met grond die wat minder waard was. De monetaire tegenprestatie vanuit het lokale bestuur was vaak beperkt en in sommige gevallen moest het bedrijf zelf nog geld bijleggen om het land in kwestie te ontwikkelen tot het niveau van wat ze hadden weggeven. Het feit dat Philips, in plaats van gewoon onteigend te worden, via het Masterplan land voor land of land voor geld deals wist af te spreken toont wel dat het bedrijf nog steeds een uitzonderingspositie wist te bekleden.

¹¹³ Glaeser, Edward L. *Triumph of the City: How Our Greatest Invention Makes Us Richer, Smarter, Greener, Healthier, and Happier*. New York: Penguin Press, 2011, 112.

Dit speciale voordeel die Philips uit het Masterplan wist te halen bleef natuurlijk niet onopgemerkt. Andere bedrijven zouden zich meermaals richten tot het gemeentelijke bestuur om hun onvrede te uiten over de landdeals. Hierin beklagden zij zich over de financiële voordeelpositie die Philips hiermee zou krijgen relatief tot andere ondernemers.¹¹⁴ Waar het bedrijf in ruil voor het vergeven van land in het centrum nog (enigszins gelijkwaardig) land er voor terug kreeg werden concurrerende bedrijven gewoon onteigend of voorzien van enkel geringe compensatie.

Een anonieme lokale ondernemer stelt in een brief aan het gemeentelijke bestuur dat het Masterplan een vorm van discriminatie zou vormen tegenover andere bedrijven. Een poging dit aan te vechten bij het provinciale bestuur werd afgewimpeld, hetgeen suggereert dat het provinciebestuur op de hoogte was van het Masterplan en deze specifieke constructie ook steunde.¹¹⁵

Waar de doelen van Philips vrij nauw waren te definiëren en overeen kwamen met het economische belang van het bedrijf richtte de gemeente zich op veel grotere ambities. Zowel de SDAP als de KVP, de twee partijen die het college vormden, waren verkozen op een mandaat van vergaande verandering in Eindhoven. De binnenstad moest op de schop, het woningtekort moest worden aangepakt en de gemeente zou meer regie gaan nemen op de stedelijke ontwikkeling. Om deze kwesties en een verzameling aan andere sociale problematiek aan te pakken streefde de gemeente naar meer grip op het landbezit in de stad.¹¹⁶

¹¹⁴ Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van de wederopbouw. Masterplan Philips N.V., gentlemen's agreement tussen de gemeente en Philips N.V.: financiële afwikkeling. 1952-1955. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5691. 10491. <https://proxy.archieven.nl/48/848B8276505B466ABD8DB764CE64B782>

¹¹⁵ Idem.

¹¹⁶ Openbare notulen gemeenteraad. 1947. Gemeentebestuur Eindhoven. 10491. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven.

Waar eerdere stedelijke moderniseringsplannen stukliepen op private belangen moesten nu eindelijk eens de publieke autoriteiten aan zet zijn. Dit werd geïllustreerd in de eerste paar raadsvergaderingen na de instemming van de nieuwe coalitie, waar expliciet benoemd werd dat men wilde breken met een verleden waar te vaak het bedrijfsleven de scepter had gezwaaid. Ook moest er vooral vaart worden gemaakt, gezien Eindhoven met de grootste woningcrisis van Nederland te maken had.¹¹⁷

Deze ambitie om meer publieke controle op de stedelijke ontwikkeling te krijgen, met onder andere als doel het woningtekort op te lossen, lag ten grondslag aan het Masterplan. De machtspositie van het gemeentelijke bestuur in de totstandkoming van dit plan kan dan ook worden getoetst aan in hoeverre in deze jaren de publieke controle werd vergroot.

Om te beginnen blijkt uit de archiefdocumenten na de totstandkoming van het Masterplan dat de gemeente een vetorecht kreeg over de industriële ontwikkeling van Philips. Uit onderlinge gesprekken en overeenkomsten bleek dat wanneer het bedrijf verdere uitbreiding in de stad wilde realiseren het gemeentelijke bestuur het recht had om dit te blokkeren wanneer het in strijd was met publieke plannen. Deze winst, als onderdeel van het Masterplan, laat zien dat de gemeente hierin een vrij grote concessie van Philips wist af te dwingen.¹¹⁸

Daarnaast zien we in de verschillende grondtransacties die onderdeel waren van het Masterplan dat een groot deel van het stadscentrum in handen kwam van het gemeentelijke bestuur. Deze ruildeals tonen dat de lokale publieke autoriteiten een stuk meer bezittingen wisten te vergaren in de centrale locaties waar land

¹¹⁷ Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van de wederopbouw. Masterplan Philips N.V., gentlemen's agreement tussen de gemeente en Philips N.V. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5691. 10491.
<https://proxy.archieven.nl/48/848B8276505B466ABD8DB764CE64B782>

¹¹⁸ Idem, Masterplanarchief.

niet enkel het meest waardevol was, maar ook een belangrijk onderdeel vormde voor verdere transformatie van de stad.

Gezien zowel de verkregen veto over de industriële ontwikkeling van Philips als de belangrijke landposities in het centrum kan dit onderzoek concluderen dat de gemeente grotendeels haar doelen wist te realiseren. Na het Masterplan wisten de lokale autoriteiten een veel grotere grip op de stedelijke ontwikkeling uit te voeren en kon men eindelijk werken aan het oplossen van het gigantische woningtekort. In de gemeenteraad werd dit feit meermaals onderstreept, waaronder in een vergadering in 1954 waar werd benoemd dat 'den zeggenschap definitief zich had verplaatst naar de publieke autoriteit'.¹¹⁹

Een kanttekening is dat de totstandkoming van het Masterplan wel veel langer duurde dan verwacht. In 1951 beklagde de gemeente zich dan ook uitgebreid in een brief aan Philips over de vertraagde onderhandelingen. De gemeente was machtiger, maar schijnbaar niet machtig genoeg om de deals te dicteren op het gewenste tempo.

De onderzoeksvraag over het realiseren van de doelen van beide partijen kan onder de streep wel in het voordeel van de gemeente worden beantwoord. In de eerste plaats wist Philips wat financiële compensatie en verschillende landdeals te realiseren, maar bleek het bedrijf vooral nadelig eruit te komen. Tegelijkertijd kon het gemeentelijke bestuur haar grip op de ontwikkeling van de stad vergroten en wisten de autoriteiten veel land in het (cruciale) centrum te vergaren. Al met al kan dit onderzoek dus concluderen dat, in tegenstelling tot veel van de bestaande historische literatuur, de gemeente een veel grotere machtspositie op zich kon nemen dan men origineel verwachtte vanuit de theoretische onderbouwing. Specifiek het vetorecht die de gemeente kreeg over de industriële ontwikkeling van Philips, waarbij werd afgesproken om geen plannen uit te voeren die in strijd waren met de gemeentelijke plannen, was een grote omslag.

¹¹⁹ Eindhovens Dagblad. Gemeenteraad aanvaardt in beginsel Masterplan. 4 mei 1954.
<https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCE02:163612028:mpeg21:a00001>

6. Het Eindhoven Masterplan – uitvoering, conflict en oplossing

De verdeling van macht tussen verschillende partijen uit zich in de praktijk in de beslechting van conflicten. Wie meer macht heeft kan een bepaald conflict in zijn of haar voordeel beslechten. Om te verhelderen welke partij de meeste controle had over de uitkomsten van de overeenkomst moet dus duidelijk worden hoe conflicten werden opgelost. Hiervoor gebruikt dit onderzoek de volgende onderzoeksvraag; ‘Welke conflicten ontstonden tussen Philips en de Gemeente Eindhoven tijdens de totstandkoming van het Masterplan en in wiens voordeel werden deze conflicten opgelost?’.

In het kader van een akkoord zoals het Masterplan was het een gegeven dat conflicten zouden ontstaan. Immers ging het om een grootschalige verdeling van economische bezittingen, waarbij zeker de compensatie voor weggegeven landbezittingen een heikel punt bleek. Kenmerkend voor de onderhandelingen over het Masterplan was dat deze over het algemeen vrij gemoedelijk verliepen. De voorkeur van beide partijen ging in vele gevallen uit naar schriftelijke communicatie. In tegenstelling tot meer directe communicatie (zoals face-to-face gesprekken) functioneert schriftelijke communicatie vaak als een matigende factor in conflicten. Gezien beide partijen bij schriftelijke bijdragen langer kunnen nadenken over eventuele provocerende formuleringen of bepaalde uitkomsten is de kans op een conflict kleiner.

Desondanks speelden er tijdens de onderhandelingen over het Masterplan verschillende conflicten. Dit betrof zowel conflicten over de verdeling van gelden als de inrichting van het Philipsbezit in de toekomstige stad Eindhoven. Hierbij wordt in dit onderzoek een conflict gedefinieerd als een kwestie waarbij beide partijen ervaren dat hun belangen in het gedring kwamen en er, via meerdere vormen van

correspondentie, een oplossing voor een dergelijk verdelingsprobleem moest worden gevonden.

Misschien wel de belangrijkste kwestie die beide partijen (publiekelijk) van elkaar zou scheiden is het conflict rondom de afbraak van het Philips hoofdkantoor. Een van de belangrijkste doorbraken in de onderhandelingen bleek het afbreken van een groot deel van het Philips hoofdkantoor aan de Emmasingel. Dit was nodig voor de modernisering van het stadscentrum. Uiteindelijk werd er een regeling getroffen waar een deel van het hoofdkantoor behouden moest kunnen blijven als museum. Dit conflict ontstond al in 1947 toen Philips, in strijd met de bouwplannen van de gemeente, zonder overleg begon aan de heropbouw van het volledige hoofdkantoor. Philips werd gedwongen deze heropbouw te staken.¹²⁰

Later, rond de voltooiing van het Masterplan in 1954, deed Philips tevergeefs een poging om het deel van het plan wat voorzag in de afbraak van een groot deel van het hoofdkantoor te dwarsbomen. Dit gebeurde via een publiekelijk statement in de openbare aandeelhoudersvergadering waarin werd gesteld dat Philips het Masterplan niet zou ondertekenen als deze afbraak een vervolg zou krijgen. Er werd te veel waarde gehecht aan deze bezitting en het bedrijf was bang om voor de kosten van de verhuizing op te draaien. Uiteindelijk werd Philips door het gemeentelijke bestuur gedwongen om deze woorden weer in te slikken en werd dit conflict zo in het voordeel van de gemeente opgelost. Wel werd er een toezegging gedaan door de gemeente om een deel van de verhuizingskosten te compenseren, maar het is onduidelijk of deze ook daadwerkelijk werd nageleefd.

Waar het conflict rondom het hoofdkantoor vooral een symbolische waarde had, waarbij Philips het icoon van hun macht niet wilde opgeven, ontstonden er ook fricties over meer materiele zaken. Op drie verschillende momenten besloot het bedrijf bezwaar te maken tegen de gronddeal die ze van de gemeente aangeboden kregen. Dit betrof de

¹²⁰ Eindhovens Dagblad. Nog eens Masterplan, Otten en Philips tegen doorbraak Emmasingel. 15 mei 1954. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMRHCE02:163612038:mpeg21:p00001>.

deals rondom de ruiling van grond bij Baekers Textiel, bij het Complex Tivoli en het terrein Eckart.¹²¹

Gezien de deal rondom Baekers Textiel het hoogst opliep en meermaals terugkomt in de correspondentie is het van belang deze specifiek uit te lichten. Het conflict in deze kwestie draaide om het feit dat de gemeente zo'n 9000 hectare aan grond wilde overnemen in de regio Woensel. Dit was grond wat door Philips was bebouwd met vooral woningbouw.

In ruil daarvoor stelde de gemeente zo'n 9000 hectare aan land beschikbaar in de regio Strijp, waarbij het Baekers Textielbedrijf onteigend moest worden om dit land vrij te maken. Bij deze deal deed de Philips bedrijfsleiding meermaals haar beklag over dat de grond die men in ruil kreeg niet van dezelfde kwaliteit zou zijn. De Baekersgrond zou namelijk veel investeringen vereisen om het land bouwrijp te maken. Ook zou Philips in tegenstelling tot de compensatie die het Textielbedrijf ontving financieel een meer nadelige deal krijgen. De eis van het bedrijf was dan ook om de gemeente voor de kosten van het bouwrijp maken van de grond op te laten draaien. Deze boodschap werd in verschillende brieven aan het gemeentelijke bestuur kenbaar gemaakt.

Deze discussie over de waardering van grond, die ook terug zou komen bij de andere twee eerder genoemde conflicten over landcompensatie, draaide om het feit dat de beprijzing van de land niet 'objectief' was volgens Philips. Waar normaliter bij Nederlandse grondtransacties de waarde van een stuk land werd bepaald door een onafhankelijke taxateur werd dit bij de Masterplanonderhandelingen gedaan door de commissie voor het grondbedrijf van de gemeente. Hierin werd vaak gekeken naar wat het land waard was voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog, waardoor er een onderwaardering plaatsvond van de landwaarde.

De keuze om op deze manier land te evalueren zorgde bij Philips voor frustraties, die dus onder andere bij de deal rondom het land van Baekers naar boven kwamen. Deze

¹²¹ Idem, Masterplanarchief.

protesten mochten echter uiteindelijk niet baten. De gemeente hield vast aan het aangeboden land en zegde uiteindelijk enkel toe om enkel op te draaien voor een deel van de kosten voor het bouwrijp maken. Het gemeentelijke bestuur wees Philips terecht op het feit dat ze niet om extra privileges konden vragen als de autoriteiten vrij letterlijk een andere ondernemer (het Baekers Textielbedrijf) deels onteigenden om de onderneming tegemoet te komen.¹²²

Naast haar beklag doen over de compensatie die het bedrijf moest ontvangen werd er soms door Philips ook kritiek geuit op de bestemming van bepaalde gronden. Hierbij wilde het bedrijf dus niet enkel zeggenschap over wat voor soort grond ze terug zouden krijgen in een ruildeal maar ook wat de gemeente van plan was om te doen met de verkregen grond. Zo had de gemeente in 1951 het plan om een slachterij toestemming te geven om op voormalige Philipsgrond een bedrijf te starten. Dergelijke ondernemingen waren ook onderdeel van het gemeentelijke plan om industriële activiteit aan te moedigen dan enkel die van Philips.

Het bedrijf maakte ernstig bezwaar tegen de komst van de slachterij. Men zag dit als een vorm van industrie die niet paste bij Eindhoven en tevens veel overlast zou veroorzaken in de vorm van stank en afval. Hierbij ging het dus om de macht wie kon bepalen wat voor soort activiteiten wel of niet in de stad toegelaten werden.

Uiteindelijk besloot de gemeente om in deze casus Philips tegemoet te komen. De bouw van de slachterij werd opgeschort en er werd een alternatieve bestemming voor het land gevonden in de vorm van woningbouw. Dit toont dat Philips ook in de jaren van het Masterplan nog een flinke invloed kon uitoefenen op wat er qua plannen in de stad werden uitgevoerd.

De machtspositie van Philips kwam niet enkel naar voren als het aankwam op conflicten met de gemeente, maar ook in conflicten die de gemeente tijdens de

¹²² Woonbedrijf Eindhoven, voorgangers, 1917-2002. Woningbouwverenigingen gerelateerd aan Philips. Philips Woningcommissie, later Philips Woningbureau. Vergaderingen van de wooncommissie. 223. 11153. <https://proxy.archieven.nl/0/81EAAF2727CF4B2B9E11F7DE130A32CD>

Masterplanonderhandelingen had met andere bedrijven. Zo zijn er in de archiefstukken verschillende bezwaarbrieven te vinden van andere bedrijven die hun frustraties uiten over de voorkeurspositie die het bedrijf kreeg via de Masterplanconstructie. Gezien Philips als enige bedrijf via een dergelijk plan in uitgebreide onderhandelingen haar recht kon halen bij de gemeente had het zo een stuk sterkere positie dan andere bedrijven.¹²³

Deze voorkeursbehandeling werd met hand en tand verdedigd door de gemeente. Hierbij hielp het waarschijnlijk dat er over het Masterplan nauwelijks tot niets in de pers terechtkwam en er ook niet over gesproken werd in de normale, openbare gemeenteraadsvergaderingen. De respons op de brieven vanuit de gemeente bleef hetzelfde; het Masterplan was een noodzakelijk kwaad om de ontwikkeling van de stad te versterken. In de meeste gevallen is er niet eens een respons terug te vinden, hetgeen kan komen door het feit dat het archief incompleet is of omdat de gemeente het niet eens waard vond om een reactie te schrijven.

Een laatste conflict dat uit het bronmateriaal is te ontleden betreft de duur van de onderhandelingen. In 1951 komt in de notulen van gezamenlijke vergaderingen meermaals naar voren dat de gemeente het hele proces te lang vindt duren. Het Masterplan was als constructie juist bedacht om de stedelijke ontwikkeling te versnellen, niet om deze te vertragen. Alhoewel er in de tussentijd al wel wat landdeals waren afgehandeld zou het merendeel van het plan was worden afgerond in 1954.

Onderliggend aan deze vertraging speelde er een onderhandelingstruc van Philips. Het bedrijf liet in de vergaderingen van 1951 doorschemeren dat de vertragingen mede ontstonden vanwege het 'gebrekkige investeringsklimaat van Eindhoven'. Een impliciete dreiging, waarbij Philips door de onderhandelingen te vertragen hoopte concessies van het gemeentelijke bestuur af te kunnen dwingen.

¹²³ Bezwaarbrieven. Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5691. 10490

Als respons besloot de gemeente om verschillende toezeggingen te doen, waaronder het versnellen van enkele bouwplannen en het verlichten van de lokale belastingen. De concessies zorgden ervoor dat de onderhandelingen al snel weer een vervolg leken te krijgen. Dit zou in 1954 dan uiteindelijk uitmonden in een definitief akkoord.

Na dit akkoord vonden er nog wat kleine conflicten plaats die vooral in het voordeel van de gemeente werden beslecht. Gezien Philips de compensatie voor verschillende onteigeningen te gering vond besloot het bedrijf om in 1957, 1958 en 1959 bezwaarschriften in te dienen bij de provinciale onteigeningscommissie. Het primaire bezwaar hierin was dat de gemeente de compensatie voor Philips niet onafhankelijk genoeg vaststelde waardoor deze te laag uitviel. Een eis die naar voren kwam was dan ook dat er een onafhankelijke taxateur moest worden aangesteld die de onteigende bezittingen van Philips echt op waarde kon schatten.¹²⁴

In tegenstelling tot deze eis werd er uiteindelijk, mede door de interventie van het landelijke ministerie voor Volkshuisvesting, een compromis gevonden. Philips trok haar bezwaarschriften weer in, in ruil voor een wat grotere compensatie vanuit het rijk. De gewenste onafhankelijke taxateur zou er echter niet komen en het bedrijf werd dan ook gedwongen om de geboden uitkomst te accepteren.

Over het algemeen zien we zo terug dat de gemeente waar nodig water bij de wijn deed om Philips te ondersteunen. De voorkeurspositie van het bedrijf werd sterk verdedigd en waar het niet tornde aan de centrale uitgangspunten van het Masterplan kon het bedrijf rekenen op maatwerk. Het aantal conflicten was, ondanks de vele jaren die de onderhandelingen duurden, vrij beperkt. In de correspondentie is ook niet terug te zien dat beide partijen, in ieder geval expliciet, de gemoederen erg hoog op lieten lopen. Philips moest een ondergeschikte rol aannemen en veel van het initiatief in de gesprekken kwam vanuit de gemeente, maar kon vanwege haar sterke economische positie van tijd tot tijd concessies afdwingen van de stad.

¹²⁴ Beroepsschriften Philips. Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5691. 10490

7. Het Eindhoven Masterplan – de verdeling van land

Naast de uitkomsten van het plan en de verschillende conflicten die tijdens de onderhandelingen werden opgelost is ook de uiteindelijke verdeling van land belangrijk. Aan de hand van de verschuivingen in landbezit tussen de gemeente en Philips kunnen we zien wie er aan macht wist te winnen als een resultaat van het Masterplan. Dit doet dit onderzoek aan de hand van de onderzoeksvraag: 'Wat was de invloed van het Masterplan op de verschuivingen in grondbezit in de stad?'.

Het originele doel van dit onderzoek was om, op basis van de kadastergegevens, een volledig beeld te schetsen van hoeveel hectares grond Philips overdroeg aan de gemeente via het Masterplan. Gezien de bezittingen van Philips in het kadaster erg versplinterd waren over verschillende leggerartikelen bleek dit een onmogelijke opgave. Wat hierin verder meespeelde was dat Philips verschillende woningbouwverenigingen had opgericht die in naam van het bedrijf land in bezit namen. Hierdoor was het bezit van het bedrijf nog verder verdeeld over verschillende rechtspersonen.¹²⁵

Desondanks is er op basis van het bronmateriaal wel in algemene zin wat te zeggen over de verschuivingen in grondbezit. Alhoewel het Masterplan niet zozeer een impact had op het aantal hectares wat Philips in bezit had, immers werd er in veel gevallen grond geruild, zien we in de primaire bronnen wel terug hoeveel grond moest worden afgestaan.

Het Masterplan betrof totaal zo'n 341485 vierkante meter, omgerekend en afgerond zo'n 34 hectare, aan landtransacties. Dit is ongeveer de omvang van zo'n 50 voetbalvelden. Het merendeel van de grond was nog onbebouwd, ook wel 'maagdelijk' genoemd. In de historische literatuur is niet terug te vinden hoeveel hectare Philips op

¹²⁵ Register 71 (1844-1985). Kadaster. Brabants Historisch Informatie Centrum.

dat moment in bezit had maar het is wel duidelijk uit de correspondentie dat dit ging om een 'significant' deel van hun bezittingen.¹²⁶

Wat betreft de gemeente is het makkelijker te achterhalen hoe de komst van het Masterplan een versterking van hun positie inhield. De taxatie van alle gemeentelijke gronden steeg van 8.801.003,17 gulden in 1946 naar 15.966.263,14 gulden in 1955. Dit betrof dus een stijging van 81.4%. Alhoewel hier natuurlijk ook wat andere factoren ingecalculeerd moeten worden (de gemeente groeide in deze tijd natuurlijk en er was sprake van inflatie) zorgde het Masterplan zo voor een stuk meer vermogende gemeente.

De sterkere positie van het gemeentelijke bestuur in het kader van het grondbezit is niet alleen terug te zien in het groeiende vermogen maar ook in de praktische organisatie van het bestuur. Uit verslaglegging van de commissie grondzaken blijkt dat voorafgaand aan het Masterplan deze commissie zich veelal bezighield met het faciliteren van deals met Philips. De genoemde transacties waar de gemeente toestemming voor gaf waren vrijwel geheel uitsluitend handelingen van het bedrijf.¹²⁷

Na 1954 sloeg dit om. Philips komt minder voor in de verslaglegging van de commissie, die als onderdeel van de gemeente bepaalde of landdeals wel of niet door mochten gaan. Dit beeld van een sterker aanwezig Philips voorafgaand aan het Masterplan en een afnemende rol na het Masterplan wordt ook bevestigd door het kadaster. Uit het kadaster blijkt dat tot aan de Masterplanonderhandelingen in 1946 Philips nauwelijks tot niet bezit overdroeg aan de gemeente. Als er al land werd vergeven ging dit naar andere bedrijven of burgers die bijvoorbeeld hun corporatiewoning van Philips wilden overkopen.¹²⁸

¹²⁶ Overzicht transacties Masterplan. Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5691. 10490.

¹²⁷ Brief commissie grondzaken. Grondtransacties met Philips N.V. in het kader van wederopbouw. Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. 5691. 10490

¹²⁸ Register 71 (1844-1985). Kadaster. Brabants Historisch Informatie Centrum.

Gezien de gebreken van het kadaster en de gebrekkige informatie in de secundaire literatuur over de bezittingen van Philips is er niet goed te achterhalen hoe het Masterplan verder een effect had op het vermogen van beide partijen. Dit is dan ook gelijk een gebrek van dit onderzoek; een deel van de origineel geformuleerde onderzoeksvragen kon met het beschikbare bronmateriaal niet beantwoord worden. Op basis van de vervolgjaren na het Masterplan is wel te concluderen dat de gemeente, via de verschillende grondtransacties, de overhand wist te krijgen in de stad.

Waar in de periode van voor de Tweede Oorlog eigenlijk vrijwel alle plannen tot uitbreiding van de woningbouw of modernisering van het stadscentrum stilvielen kregen deze door het Masterplan wel een vervolg. In 1958 stelt de fractie van de CPN in de gemeenteraad dan ook dat vanwege de nieuwe ontwikkelingen in de stad, waar het Masterplan een onderdeel van was, de gemeente eindelijk de belangrijkste bezittende partij is geworden als het aankomt op land in Eindhoven. Als de verschuivingen in grondbezit dan ook ergens op wijzen qua veranderende machtsverhoudingen wijst het op een sterkere gemeente. Via het Masterplan konden de publieke plannenmakers het land onder controle krijgen die benodigd was voor het transformeren van de stad.

8. Conclusie - Het Eindhoven Masterplan – wie had de macht?

Als de verschuivingen in grondbezit dan ook ergens op wijzen qua veranderende machtsverhoudingen wijst het op een sterkere gemeente. Via het Masterplan konden de publieke plannenmakers het land onder controle krijgen die benodigd was voor het transformeren van de stad. De hoofdonderzoeksvraag van dit onderzoek luidde: 'Hoe zien we in de onderhandelingen, totstandkoming en uitvoering van het Eindhovense Masterplan (1954) de machtsverhoudingen tussen de gemeente Eindhoven en Philips terug?'. Op basis van een uitgebreid onderzoek van zowel primair archiefmateriaal als secundaire literatuur, kan geconcludeerd worden dat het Masterplan een fundamentele kentering was in de verhoudingen tussen gemeente en bedrijf. Waar in de bestaande geschiedschrijving de gemeente Eindhoven vaak wordt neergezet als een ondergeschikte actor binnen een door Philips gedomineerde stedelijke omgeving, toont de praktijk van het Masterplan dat dit niet overeenkomt met de realiteit.

Het initiatief van deze samenwerking lag namelijk bij het gemeentelijke bestuur. Door middel van het Masterplan wisten zij structureel invloed te krijgen op de stedelijke ontwikkeling en de regie in de stad over te nemen. Plannen die voor de oorlog politiek onhaalbaar of praktisch onmogelijk waren gebleken, konden eindelijk worden uitgevoerd, zoals bijvoorbeeld het Algemene Uitbreidingsplan

De onderhandelingen over het Masterplan waren langdradig maar werden gevoerd op basis van voorwaarden die grotendeels door de gemeente werden bepaald. Philips, dat voorheen in vrijwel elke bestuurlijke kwestie de doorslaggevende stem had gehad, werd zo gedegradeerd tot onderhandelingspartner binnen een tijdelijk samenwerkingsverband.

Deze casus staat zo haaks op een meer sceptische kijk op publiek-private samenwerkingen. Binnen de literatuur over PPS, zoals uiteengezet door Klijn en Teisman, wordt vaak verondersteld dat dergelijke samenwerkingen de machtspositie van private partijen versterken. Zeker wanneer er sprake is van structurele ongelijkheden in kapitaal en bezit, zoals die bestonden tussen Philips en de gemeente Eindhoven, zou volgens auteurs als Przeworski, Wallerstein en Squires de private partij enkel verder gesterkt worden in haar positie.

In de praktijk van het Masterplan gebeurde echter het tegenovergestelde. De gemeente wist de onderhandelingsagenda te bepalen, kreeg haar belangrijkste doelstellingen grotendeels gerealiseerd en wist bovendien cruciale stukken grond in de stad in bezit te krijgen.

Het Masterplan fungeerde daarmee als een (zeldzaam) voorbeeld van een 'joint venture' PPS waarin publieke actoren daadwerkelijk aan macht wonnen. De toepassing van het PPS-model van Schaeffer en Loveridge op deze casus laat zien dat de constructie van het Masterplan (tijdelijke samenwerking, helder gedefinieerde actoren, concrete doelen) een middel kan zijn om publieke doelen te bereiken zonder dat deze door het bedrijfsleven worden verstoord.

Cruciaal om hierbij te benoemen is dat de Masterplancasus mogelijk werd gemaakt door verschillende speciale omstandigheden. De gemeente kon rekenen op politieke steun van hogere overheden die de machtspositie van het lokale bestuur in de onderhandelingen versterkten. Ook stond Philips meer welwillend tegenover samenwerking, onder andere omdat het bedrijf sowieso al van plan was haar aanwezigheid in Eindhoven terug te dringen.

Deze herstructurering van de machtsverhoudingen verklaart waarom Eindhoven vanaf de jaren vijftig zich begon te ontwikkelen van een klassieke 'company town' naar een echte stad met een onafhankelijk(er) lokaal bestuur. Waar de stedelijke ruimte tot dan toe voornamelijk in dienst stond van de groeiambities van Philips, werd zij nu heringericht ten behoeve van bredere publieke belangen zoals woningbouw,

bereikbaarheid en modernisering. De uitkomst was niet slechts een nieuwe ruimtelijke ordening, maar ook een herschikking van de machtsrelaties binnenin Eindhoven.

De afronding van het Masterplan voel samen met het begin van een terugtrekkende beweging van Philips uit Eindhoven: een indicatie dat de aantrekkelijkheid van de stad voor het bedrijf nauw verbonden was aan de mate van invloed die het daar kon uitoefenen. Toen Philips niet langer haar wil kon dicteren aan de omgeving, mede door het publieke vetorecht vastgelegd in het Masterplan, werd het minder aantrekkelijk om Eindhoven als belangrijkste vestigingsstad te gebruiken.

Tegelijkertijd moeten verschillende beperkingen van dit onderzoek worden benoemd. Door het ontbreken van toegang tot het interne Philipsarchief is het perspectief van het bedrijf voornamelijk gereconstrueerd aan de hand van gemeentelijke bronnen en secundaire literatuur. Hoewel deze bronnen waardevol zijn, blijft het risico bestaan dat het handelen van Philips niet volledig wordt weergegeven. Ook bleek het door versnipperde kadasterinformatie niet mogelijk om alle grondtransacties tussen gemeente en bedrijf volledig te reconstrueren en is het dus maar beperkt verhelderd wat de impact van het Masterplan was op grondbezit.

Toekomstig onderzoek zou de gevormde conclusies kunnen bijschaven door ook het perspectief van het Philipsarchief mee te nemen. Gezien het archief in het verleden wel degelijk is opengesteld voor academische onderzoekers is hier mogelijk de ruimte voor, mits hierin medewerking is gegarandeerd van de relevante Philipsarchiefmedewerkers.

Gezien de casus van het Masterplan breekt met veel gangbare meningen over PPS in de wetenschappelijke literatuur is het relevant om te kijken naar andere voorbeelden die een soortgelijke uitkomst hadden. Welke andere 'joint ventures' of PPS in het algemeen resulteerden ook in een sterkere positie voor de partij uit de publieke sector? In hoeverre is dit succes eerder in andere steden gerepliceerd en wat zijn herkenbare factoren die hier een doorslaggevende rol in spelen?

De maatschappelijke relevantie van deze casus is tegelijkertijd aanwezig voor beleidsmakers. In een tijd waarin overheden wereldwijd zoeken naar manieren om de macht van dominante marktpartijen te beteugelen – denk aan Big Tech of grote projectontwikkelaars – laat Eindhoven zien dat strategische PPS-constructies kunnen worden ingezet voor de publieke herovering van zeggenschap. De situatie waarin de gemeente Eindhoven zich bevond vertoont parallellen met actuele stedelijke vraagstukken waar de lokale autoriteiten er naar streven het bedrijfsleven in het gareel te krijgen, bijvoorbeeld in het geval van de wooncrisis. Het Masterplan is weliswaar een zeer specifieke constructie die vooral paste binnen de Eindhovense context maar kan vanwege het succes wellicht gerepliceerd worden in andere steden. Al met al is de conclusie van dit onderzoek in ieder geval dat de publieke sector meer lef moet tonen in het ondernemen van PPS.

Samenvattend laat dit onderzoek zien dat macht in stedelijke ontwikkeling niet statisch is, maar voortdurend onderhandelbaar. Het Masterplan van Eindhoven was meer dan een stedenbouwkundig documentje; het was een instrument van herverdeling, herpositionering en herovering van publieke invloed. Daarmee vormt deze casus niet enkel een correctie op het bestaande historiografische beeld, maar ook een inspiratiebron voor de rol die de staat op zich zou kunnen nemen.

9. Bibliografie

Abrahamse, Jaap Evert, Giel van Hooff, Wilfried Uitterhoeve, and Bernard Colenbrander. *Historische Atlas van Eindhoven : Van Brabants Marktstadje Tot Centrum van de Brainport-Regio*. Edited by Ernst van Raaij. Bussum: Uitgeverij THOTH, 2021.

Archief Gemeentebestuur Eindhoven. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. Eindhoven.

Aussems, Thom en Hans Horsten. *Eindhoven*. Lecturis, 2021.

Aussems, Thom en Hans Horsten. *Eindhoven (deel 2), Transformaties zonder blauwdruk*. Lecturis, 2021.

Blanken, Ivo J. *De ontwikkeling van de N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken tot elektrotechnisch concern*. Geschiedenis van Philips Electronics N.V. Leiden: Martinus Nijhoff, 1992.

Blanken, Ivo J. *Onder Duits beheer*. Geschiedenis van Philips Electronics N.V. Eindhoven: Drukkerij Lecturis, 1997.

Blanken, Ivo J. *Een industriële wereldfederatie*. Geschiedenis van Koninklijke Philips Electronics N.V. Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2002.

Beekman, Piet. *Eindhoven Stadsontwikkeling 1900-1960*. Mierlo: Beekman, 1982.

Dahl, R.A. *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. Yale University Press, 1964

Delpher Kranten. Delpher. Bekeken op 22 februari 2025. <https://www.delpher.nl/nl/kranten>

Dekkers, Frans. *Eindhoven, 1933-1945 : Kroniek van Nederlands Lichtstad in de Schaduw van Het Derde Rijk*. Haarlem: Onze Tijd/In de Knipscheer, 1982.

Heerding, Andries. *Het ontstaan van de Nederlandse gloeilampenindustrie*. Geschiedenis van de N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1980.

Heerding, Andries. *Een onderneming van vele markten thuis*. Geschiedenis van de N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken. Leiden: Martinus Nijhoff, 1986.

Hendriks, A J., J.A. van der Vlist, en Stichting het Nederlands economisch instituut (Rotterdam). Afdeling regionaal onderzoek. *Het Philips Woningbestand in de Agglomeratie Eindhoven*. Rotterdam: N.E.I, 1969.

Hobsbawm, Eric. *Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*. Michael Joseph, 1994.

Hodge, Graeme A., and Carsten Greve. *The Logic of Public-Private Partnerships: The Enduring Interdependency of Politics and Markets*. Edward Elgar Publishing, 2019.

Kantelberg, Arno. *Het Wonder van Eindhoven: Reizen Door de Geschiedenis van de Lichtstad*. Podium, 2013.

Kennedy, James C. *Een beknopte geschiedenis van Nederland*. Prometheus, 2017.

Khanal, Shaleen, Hongzhou Zhang, and Araz Taeihagh. "Why and How Is the Power of Big Tech Increasing in the Policy Process? The Case of Generative AI." *Policy and Society*, 2024. <https://doi.org/10.1093/polsoc/puae012>.

Klaassen, Wilmer, and Marcel Canoy. "Reguleren Big Tech Grote Uitdaging." *Erasmus University Rotterdam*. September 23, 2021. <https://www.eur.nl/eebee/nieuws/reguleren-big-tech-grote-uitdaging-erasmus-university-rotterdam>.

Klijn, Erik- Hans, en Geert R. Teisman. "Governing Public-Private Partnerships: Analysing and Managing the Processes and Institutional Characteristics of Public-Private Partnerships." In

Public-Private Partnerships: Theory and Practice in International Perspective, edited by Stephen P. Osborne. Routledge, 2000.

Klijn, Erik-Hans, en Mark J.W. van Twist. "Publiek-private samenwerking in Nederland: Overzicht van theorie en praktijk." *M & O: Tijdschrift voor Management en Organisatie* 3, no. 4. (2007). 156–70.

Lakeman, Pieter. *100 Jaar Philips : De Officieuze Biografie*. Amsterdam: Lakeman, 1991.

Leggerartikel (1832-1985). Kadaster. Brabants Historisch Informatie Centrum.

Leek, Kaspar van. *Een Staat in Een Stad : Een Boek over de Oorsprong van Philips En Zijn Invloed Op Eindhoven*. Eindhoven: Kaspar Van Leek, 2011.

Molotch, Harvey. "Strategies and Constraints of Growth Elites." In *Business Elites and Urban Development: Case Studies and Critical Perspectives*, edited by Scott Cummings, 25–47. State University of New York Press, 1988.

Paddison, R. *Handbook of Urban Studies*. Sage Publications, 1998.

Pierre, Jon. "Local Industrial Partnerships: Exploring the Logics of Public-Private Partnerships." In *Partnerships in Urban Governance*. edited by Jon Pierre, 124-146. London: Palgrave Macmillan, 1998. https://doi.org/10.1007/978-1-349-14408-2_7

Porteous, J. D. "The Nature of the Company Town." *Transactions of the Institute of British Geographers*, no. 51. (1970). 127–42. <https://doi.org/10.2307/621766>.

Przeworski, Adam, and Michael Wallerstein. "Structural Dependence of the State on Capital." *The American Political Science Review* 82, no. 1 (1988): 11–29. <https://doi.org/10.2307/1958056>.

Rangan, Subramanian, Ramina Samii, and Luk N. Van Wassenhove. "Constructive Partnerships: When Alliances between Private Firms and Public Actors Can Enable Creative Strategies." *The Academy of Management Review* 31, no. 3 (2006): 738–51. <http://www.jstor.org/stable/20159239>.

Redactie Eindhovens Dagblad, "Eindhoven was niks zonder Philips," Eindhovens Dagblad, 2 april 2008, <https://www.ed.nl/mening/eindhoven-was-niks-zonder-philips~ad35f0e4/>
Regionaal Historisch Centrum Eindhoven voorpagina. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven. Bekeken op 22 februari 2025. <https://www.rhc-eindhoven.nl/>

Register 71 (1844-1985). Kadaster. Brabants Historisch Informatie Centrum.

Schaeffer, Peter V., en Scott Loveridge. "Toward an Understanding of Types of Public-Private Cooperation." *Public Performance & Management Review* 26, no. 2 (2002): 169–89.
<https://doi.org/10.2307/3381276>.

Schagen, Jan van. *Acht Eeuwen Eindhoven : Verhaal van Een Stad*. Eindhoven: Smalltown BV/Frits Media, 2020.

Schagen, Jan van. *Acht Eeuwen Eindhoven : Verhaal van Een Stad, deel 2*. Eindhoven: Smalltown BV/Frits Media, 2020.

Schwartz, Joan M., en Terry Cook. "Archives, Records, and Power: The Making of Modern Memory." *Archival Science* 2, nr. 1-2 (2002): 1-19.

Storper, Michael en Allen J Scott. "Current Debates in Urban Theory: A Critical Assessment." *Urban Studies* 53, no. 6 (2016): 1114–36. <https://www.jstor.org/stable/26151100>.

Stoop, Sjeff. "De Sociale Fabriek, Sociale politiek bij Philips Eindhoven, Bayer Leverkusen en Hoogovens Ijmuiden". Proefschrift, Rijksuniversiteit Utrecht, 1992.

Squires, Gregory D., ed. *Unequal Partnerships: The Political Economy of Urban Redevelopment in Postwar America*. Rutgers University Press, 1989.

Teulings, A.W.M. *Philips : Geschiedenis En Praktijk van Een Wereldconcern*. 2e dr. Amsterdam: Van Gennep, 1976.

Tip, Bert. *Philips in Nederland : De Industriële Voetafdruk van Philips in Nederland = Philips in the Netherlands : The Industrial Footprint of Philips in the Netherlands*. Tweede herziene druk. Eindhoven: Lecturis, 2023.

Van den Hurk, M., and S. Verweij. "Reflectie op PPS-onderzoek in Nederland." *Rooilijn* 50, no.2 (2017): 134-139.

Oorschot, Jan van. *Eindhoven, Een Samenleving in Verandering / Dl. 1, 1810-1920. Eindhoven, Een Samenleving in Verandering*. Eindhoven: Gemeente Eindhoven, 1982.

Oorschot, Jan van. *Eindhoven, een samenleving in verandering, deel 2 1920-1960*. Eindhoven: Gemeente Eindhoven, 1982.

Van Schagen, Jan. *Acht Eeuwen Eindhoven, Verhaal van een stad, Deel 2*. Frits Media, 2020.

Verlaan, T. "Vreemde Bedgenoten: Publiek-Private Samenwerking in de Nederlandse Ruimtelijke Ordening 1950-1980." *Sociologie* 15, no. 3 (2019): 347–366.
<https://doi.org/10.5117/soc2019.3.007.verl>.

Vriend, J.J. *Bouwen als sociale daad: 50 jaar woningbouw Philips*. Philips Eindhoven, 1962.

Zwinkels, Ariane. "De Stad Philips, Een onderzoek naar de invloed van Philips op de stedenbouwkundige ontwikkeling van Eindhoven tot de Tweede Wereldoorlog." Msc. scriptie, Technische Universiteit Delft, 2019

10. Primaire Bronnen

Gemeentebestuur Eindhoven. 10491. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven.
<https://proxy.archieven.nl/48/B1A2E8C712104DD0800A2393463ABC37>.

Eindhovens Dagblad. Delpher. Delpher zoekmachine, <https://www.delpher.nl/>.

Kadaster. BHIC, Brabants Historisch Informatie Centrum. <https://www.bhic.nl/onderzoeken/hulp-bij-onderzoek/kadaster>.